Bolgár Dániel

Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig,

avagy bevezetés két fattyúszületés berzétei interpretációjának történetébe*

I. Előszó

JOGGAL VÁRHATNÁ EL a nyájas olvasó, hogy munkánk – történeti dolgozathoz illően – a téma körülhatárolásával, valamint a módszer kijelölésével és korlátainak megvallásával kezdődjék, mindazonáltal ugyanezen nyájas olvasót arra kérem, egyelőre tekintsen el jogos igénye érvényesítésétől, ne csak gondolatmenetem ismertetésében legyen társam, de viselje el némiképp körülményes(nek tűnő?) előadásmódomat is, elsőként pedig egy olyan szakaszt, amelynek lényegi szerepe egyrészt a műfajból (vagyis abból, hogy pályázati műről van szó) fakad, másrészt azonban értelme szinte az utolsó sorokig homályban marad. Jöjjön tehát afféle enumerációnk, ahol írásunk szereplőit vesszük számba.

Helyzetünk ennyire azonban mégsem egyszerű, ugyanis írásunk főszereplői fogalmak, nem emberek. A pályázat kiírásából fakadóan két szereplő kilétében máris bizonyosak lehetünk (vagy legalábbis muszáj bebizonyítanunk jelenlétüket): a vallásnak és a társadalomnak mindenképpen lényegi funkciót kell betöltenie; az egyszerűbbség kedvéért pedig eláruljuk a két másik fogalmat is, amelyek a vallás és társadalom meghatározta erőtérben helyezkednek el: a nyelv, pontosabban ennek használata, illetve a kultúra. Megvalljuk az összes közül az utolsó áll vizsgálódásunk középpontjában, kérdésfeltevésünk rá vonatkozik, de ettől függetlenül dolgozatunknak semmilyen értelemben nem tárgya, voltaképpen csak titkos főszereplőről van szó, minek színre lépésére egészen az utolsó gondolatokig kell várnia a szerző által az immár nemcsak nyájasként, de türelmesként is elképzelt olvasónak. Azt azonban előre bocsát-

* A törvénytelen születések vizsgálatának szorgalmazásáért, a kutatás végigkövetéséért és a kézirat(ok)hoz fűzött megjegyzéseiért köszönettel tartozom dr. Benda Gyulának. Ugyancsak lekötelezett Mudi Róbert, berzétei lelkipásztor és családja a források feltárásához és a „terep szellemének" megismeréséhez nyújtott nélkülözhetetlen segítségével.

juk, hogy mit is értünk kultúrán, mi a kérdésünk, és milyen megfontolásokra alapozva feltételezzük a kérdés relevanciáját. Kultúrán elsősorban olyan fogalmat értünk, ami – különösen egy olyan premodern társadalomban, amelyben mi is vizsgálódni fogunk – ezer és ezer szállal kapcsolódik két fogalomhoz: a társadalomhoz és a valláshoz. Mivel ennél jóval pontosabban akarunk fogalmazni, segítségül hívnánk Peter Burke koncepcióját, amelyet a kora újkori Európa népi kultúrájáról írt könyvében foglalt össze. Művében a következő definíciót használja: kultúra *„a közösen értelmezett jelentések, attitűdök és értékek, illetve az azokat hordozó, kifejező szimbolikus formák (előadások, tárgyak) rendszere"*. Szempontunkból a definíció leglényegesebb következménye az, hogy esetünkben a kérdésfeltevés ugyan a kultúrára vonatkozik, a kutakodás azonban kizárólag a kultúra, mint egységes egész mozgására irányul, a kultúra tartalmára csak annyiban, hogy az egész történetének vizsgálatát egyetlen elemének körüljárása révén gondoljuk kivihetőnek, hiszen sem ambícióink, sem ismereteink, de jelen fórum sem teszi lehetővé a teljesség igényével fellépő vizsgálatot, sőt tovább mennénk: ehelyett az egyes eseten keresztül történő megközelítéssel próbálkozunk. További megszorítást is eszközölnünk kell, mivel minket (egyébiránt Burke-höz hasonlatosan) csupán a népi kultúra érdekel, amit jelen esetben egy modernitás előtti falusi társadalom kultúrája fog képviselni. Elevenítsük fel ezután Burke könyvének egyik fő vonulatát, amely elgondolás tulajdonképpen a mi megoldásra váró problémánk születését tette lehetővé. Eszerint az európai népi kultúrában lezajló legfontosabb kora újkori esemény bizonyos értelemben a népi kultúra „ősi" formájának eltűnése volt (a „bizonyos értelemben" különösen indokolt, mert Burke szigorúan csupán reformról, sőt az írásos kultúra változásánál lassabb reformról beszél), radikálisabb megfogalmazásokban (amelyek Carlo Ginzburgtól származnak): *„a népi kultúra elfojtása"*, *„elnyomása és megsemmisítése"* ment végbe.[1] Nem azt jelenti ez természetesen a mi értelmezésünkben sem, hogy ezután nem létezett volna az ún. nagyhagyománytól[2] elemeiben szükségszerűen, az azt hordozó személyekben nem minden esetben elkülönülő kultúra, csak az nem olyan volt, mint annak előtte. A régi formák felváltása térben és időben változatosan ment végbe aszerint, hogy hol és mikor vált uralkodóvá a

---

[1] GINZBURG, 1991. 29; 289–291. – Burke és Ginzburg értelmezéseinek egymás mellé állításával persze kissé csalunk, mert ugyan mindketten ugyanarról a jelenségről beszélnek, de más irányból közelítenek hozzá, és ebből adódik a megfogalmazás különbözősége, így pusztulás/reform értelmezéseik nem behelyettesíthetőek, a közöttük való választás nem pusztán ízlés kérdése.

[2] A nagyhagyomány–kishagyomány dichotómiát Burke Redfieldtől veszi át, de értelmezésén valamelyest módosít (lásd BURKE, 1991. 40–45.).

modernizáció/indusztrializáció folyamata. A szóban forgó mű amellett, hogy bemutatni igyekszik magát a népi kultúrát, legnagyobb részében a reform kérdését boncolgatja, leginkább pedig okokat kutat fel olyan módon, hogy megkeresi a kora újkori Európa történetének azokat a fejezeteit, amelyek mintegy pozitív akadályait képezték a népi kultúra legmélyebb struktúráját tekintve változatlan fennmaradásának. Az okokat tehát magából a vizsgált földrajzi terület múltjának azon elemeiből kísérli meg kifejteni, amelyek kifejezetten és közvetlenül a népi kultúra megváltoztatását célozták.[3] Mi tehát szerzőnk szerint a reform tartalma, és melyek okai? A 16. század kezdete és a 18. század vége között nézete szerint az európai népi kultúra purifikálása majd/és/vagy/avagy krisztianizálása zajlott. Ez a szándék két hullámban valósult meg. 1650-ig a reformáció és ellenreformáció (vagy az időrendi sorrend megtartásáért talán: „ellenreformáció", azaz katolikus reform és reformáció) jelszava alatt zajlott a mondott folyamat, és egyházi személyek voltak hordozói (rajtuk keresztül pedig az egyházi hatalom). 1650 után immár szerepet kaptak a világiak is (rajtuk keresztül pedig a világi hatalom), és a megújulást implikáló mozgalmak, eszmék közül a janzenizmust és a pietizmust emeli ki Burke. A végeredmény pedig az utókor olvasatában egy (ugyan nehezen, de mégis) megzabolázott, szabadosságát vesztett kultúra lett.

Megjegyezzük, Burke, azaz egy nyugat-európai historikus eljárása nagyon is indokoltnak tetszik, sőt eredményei is meggyőzőek. Nekünk, Európa másik feléből érkezett régiségkedvelőknek azonban talán megengedhető, hogy ezt a művet kissé másképp olvassuk, és egy komparatív mozzanat beiktatásának lehetőségére legyünk figyelmesek. Burke kötetének első fejezete az európai népi kultúra kutatástörténetére koncentrál. Ebből kiderül, hogy a kérdés tudományos és nem tudományos vizsgálatának kezdetei Európa pereméhez kötődnek, ide tartozó tudósok és műkedvelők e területet vizsgáló írásairól, gyűjteményeiről esik szó, vagyis a peremzónán vált lehetségessé a kutatás a 18. század végétől és a 19. század elejétől,[4] amiben komoly szerepe lehetett annak, hogy ott és akkor még volt mit feldolgozni.[5] Ezzel Burke könyve implicit módon a következő állítást is tartalmazza: a peremzónán (így Magyarországon is) inkább és tovább megmaradt (a „maradás" időtartama természetesen nem szükségképpen a máig terjed) a népi kultúra a modernitás előtti előképével

---

[3] Az ezt nem direkt módon elősegítő tényezők, azaz a tulajdonképpeni társadalmi kontextus valójában inkább a modernizáció révén hatott a népi kultúrára (tehát korábbi formáját rombolták) – lásd BURKE, 1991. 286–326.

[4] BURKE, 1991. 29.

[5] Erre egyébként a kortársak is hivatkoznak. – BURKE, 1991. 31–32.

sokkal inkább kontinuusként.[6] Nem hallgathatjuk el, és szerzőnk sem felejt el megemlékezni a megújulás ideje és a földrajzi pozíció közti összefüggésről. Az első időszakot az Európa magjának nevezhető területre nézve tartja sikeresnek, a másodikat pedig a peremzónában lezajló reform korszakának tekinti. Az utóbbihoz tartozó területek felsorolásában egyetlen kelet-közép-európai terület sem kap helyet, csak ennyit olvashatunk: *„Kelet-Európáról nem is beszélve".*[7] Feltehető tehát úgy is a kérdés: miképpen maradhatott fenn a népi kultúra zabolátlanabb formájában jóval tovább és inkább *„Kelet-Európában".*[8] Jelen keretek természetesen nem teszik lehetővé a „miért?" kérdésének maradéktalan megválaszolását (könnyen lehet, hogy az efféle próbálkozások amúgy is képtelenségek), magunk inkább a „hogyan?"-ra való megfelelésre tennénk kísérletet.

Ehhez remélünk segítséget a további három fogalomtól. Történetünkben a vallás – tulajdonképpen az állandó háttér szerepét betöltve – leginkább két formában lesz jelen: egyfelől mint egyház (és egyházi személy), vagyis intézményesülten, másfelől, mint rögzített dogmatikai, erkölcsi szisztéma. A munka nagy része tulajdonképpen a társadalom fogalma köré szerveződik egyrészt azért, mert a tárgyalandó esetben foglalt probléma klasszikusan a társadalomtörténet tárgykörébe tartozik (azáltal, hogy a tárgyalandó téma „kimaradt az uralkodó csoportok történetéből"), másrészt a vizsgálati módszerek okán (egyik kiindulópontunkat például a történeti demográfiától kölcsönözzük).[9] A harmadik momentum pedig, ami a társadalomtörténethez köt minket, egyben a nyelv szerepeltetését is indokolja, az, hogy ahol az eset és az interpretációk interpretálásában elakadunk, ott az esetre vonatkozó szövegek nyelvhasználatának adott szempontból történő elemzésére térnénk át, amit (utólag) talán az újabban ugyancsak Peter Burke által bevezetett, „a nyelv társadalomtörténete" néven ismertté váló irányzat körébe sorolhatunk.[10]

Előszavunk zárásául egy némileg földhözragadtabb, de jóval világosabb jellege miatt elengedhetetlen bevezetést adnánk. A következőkben tehát a tör-

---

[6] BURKE, 1991. 17–38. – A „sokkal inkább" természetesen azt is jelenti, hogy korántsem volt jelentéktelen a fentebb megnevezett nagy szellemi áramlatok hatása a magyar népi kultúrára. Ezeket a változásokat röviden összefoglalja KÓSA, 1996. 304–306.

[7] BURKE, 1991. 275–276.

[8] Hasonló eredményekre jut MOLNÁR, 1994. 105–128., 139–146. a weberi protestáns etika és a magyarországi kálvinizmus kapcsolatát vizsgálva. Következtetése szerint a protestáns etika eljutott Magyarországra, de a tömegekre való hatása jelentéktelen volt, mindennek oka pedig a vallásosság alacsony foka.

[9] E két (úgy véljük önhibánkon kívül homályos) megjegyzéssel a társadalomtörténet kétfajta definiálásának egyszerre eleget teszünk. – Társadalom és társadalomtörténet meghatározásának igencsak vitatott voltára lásd SZEKERES, 2002. 8–10 (az idézet is innen).

[10] Lásd erre Burke programadó tanulmányát: BURKE, 2002. 108–131.

vénytelen születések problematikáját kíséreljük meg valamelyest körbejárni, de ennek során egyetlen településre, sőt, végül egyetlen esetre koncentrálva. A település egy Gömör vármegyei, ma Szlovákia részét képező falu, Berzéte, ebből is azt kívánjuk kiemelni, amit falusi közösségként szokás emlegetni, ezen belül pedig a helység református közösségére fordítjuk figyelmünket.[11] Elképzeléseink ismertetése során a 18. századra fókuszálunk, bár számos kérdésben egészen a 19. századig (sőt néha egészen napjainkig) terjedő időintervallummal dolgozunk, azonban előadásunk menetét nem annyira az események, mint inkább (persze szükségszerűen önkorlátozó módon) a kutatás kronológiája jelöli ki. Itt kell szólnunk egy érvelésünk befogadásához elengedhetetlen, egyszersmind elbeszélésünk során mindvégig jelen lévő, meghatározó előfeltevésünkről, amivel voltaképpen a probléma vizsgálatában az ún. „kulturális abszolutizmus" álláspontjához csatlakozunk. Azt kell ugyanis feltennünk magunkban, hogy a törvénytelen szülés, illetve születés egységesen devianciaként, normaszegésként jelenik meg minden társadalomban, tértől és időtől függetlenül (persze az, hogy milyen mértékben tekinti ennek a társadalom, már egyáltalán nem független tértől és időtől). Malinowski, az előbbi állításnak voltaképpeni kiagyalója, a jelenség okát a törvénytelen gyermek apa nélkül lezajló szocializációjában látja, ami éppen apa hiányában képtelen teljes értékű lenni, főként pedig abban, hogy a gyermek az apa védelmező funkciójú jelenlétét kénytelen nélkülözni a közösség egészével szemben.[12] Mi a legitimitás elvének érvényét és kialakulásának okait nem kutatjuk, magát az elvet axiómaként vesszük figyelembe. Ez a körülmény pedig (tehát az, hogy a berzétei falusi közösség is folytonosan devianciaként tekint a fattyúra) egy állandóként szerepel a köz fattyúkról alkotott vélekedésének kialakításakor. Hangsúlyoznánk, hogy állandóról beszéltünk, nem pedig mozdulatlanságról: ez az állandó éppen olyan konstans, amelynek permanens jelenléte mozgást implikál, folytonosan a normaszegés következményeinek megkerülését célozva mind a közösség,

---

[11] Itt valójában dolgozatunk egy súlyos problémájához érkeztünk, mely egyben szükségszerű egyszerűsítésünk eredménye is: a következőkben az eseményeket a falusi közösség szintjén értelmezzük, miközben információink egy része vonatkozik erre a szintre, máskor az egyébként teljes bizonyossággal többséginek mondható református közösség működését vehetjük csak szemügyre. Mindazonáltal nem tudjuk mennyire azonosítható egyik a másikkal, még kevésbé vannak ismereteink különbözőségeikről, illetve arról, hogy a törvénytelen születések megítélése melyik szinten történt valóságosan, ezért ezeket – kényszerűségből – összemossuk. A berzétei falusi és egyházi közösség elkülönítésére további kutatások adhatnának reményt.

[12] MALINOWSKI, 1966. 34–37. – Malinowski álláspontját idézi, illetve ismerteti még: LASLETT, 1980. 5.; ÁJUS–HENYE, 1992. 65.

mind a normát megszegő egyén részéről,[13] és ez az a mozgás, amelybe jelen munkával legalább bepillantást nyerni igyekszünk, oly módon, hogy a teret leszűkítjük, így időbeli dimenziója kerül előtérbe. Ezt különösen az indokolja, hogy a témát tárgyaló nagyszámú néprajzi feldolgozás – egy további „hibájuk" mellett, miszerint (persze megjegyzésünk nem kevéssé maliciózus) szerkezetükre, tartalmukra és mondanivalójukra nézve alig van közöttük különbség – mintegy az idő felett lebeg,[14] valamilyen közelebbről meg nem határozott, legfeljebb a „régi világ" nem éppen szakszerű terminusával leírható korban zajlik, aminek ilyen módon kezdete nincs csak végpontja, ebből következően a fattyúk múltját mozdulatlan narratívaként találja elő legalább az utolsó három évszázadra nézve. Mielőtt ez ellenében mi a változások mibenlétének kifejtésébe kezdenénk, ismerjük meg vázlatosan a vizsgálat terepét. Mindenekelőtt azonban a kijelentő mód kedvelőit kell kiábrándítanunk, ugyanis az általuk preferált modalitással nem sokszor lesz alkalmuk találkozni jelen dolgozatban, mert azt a feltételes mód végletesen visszaszorítja. Ne legyen illúziónk afelől, hogy dolgozatunkban mire is vállalkozunk végső soron. Arra, hogy olyasvalamit értsünk meg, amiről a szigorúbb történészi szellem úgy vélné (sőt félünk tőle, mondaná is): tulajdonképpen semmit sem lehet tudni róla.

II. A helyi szín

Fenti cím után a szakirodalomban a törvénytelen születések alakulásában (legalábbis az Ájus–Henye szerzőpáros által) meghatározónak gondolt, avagy eleddig ilyenként felmerült tényezők mibenlétét keresnénk Berzéte esetében, mellyel egyben egy rövid bevezetőt is kívánok nyújtani a községről, ezért vázlatos ismertetésemben sorra veszem a falu alfabetizációs,[15] vallási, et-

[13] Azaz arról van szó, hogy a különböző eseteket a közösség minden tagja azonos elv alapján vizsgálja különböző érdekek mentén, ebből fakadóan különböző értelmezések fognak születni, tehát az említett mozgás az elvről, az érdekekről és a körülményekről tájékoztat, lévén önmaga éppen ezek interakciója.

[14] A „hiba" szót azért volt szükséges idézőjelbe tennünk, mert valójában nem az etnográfia hátulütőjéről, hanem csupán jellemzőjéről van (volt) szó az időkezelés tekintetében. E sokáig meghaladottként számon tartott időszemléletben rejlő lehetőségekre lásd Fejős, 2003. 65–74.

[15] Erről a tényezőről azért, mert összefoglaló vagy „berzétespecifikus" munkákból vázlatosan sem ismerhető meg, részletesebben szólok.

nikai, illetőleg foglalkozási viszonyait.[16] Lényeges azonban rögzítenünk egyrészről: nem elég, hogy az említett változók alapvetően önkényesen választottak, de ennek tetejébe még nem is a törvénytelen születésekkel legszorosabb logikai kapcsolatba állítható tényezőkről van szó, hanem a legkönnyebben felderíthetőkről, vagyis azokról, amelyekre a statisztikai irodalom az illegitimitás jelenségétől teljesen függetlenül koncentrál. Másrészről pedig az egész országra kiterjedő felmérés ezen magyarázó jellegek egyikének sem tudott önállóan komolyabb befolyásoló erőt tulajdonítani a korreláció számítás alapján a törvénytelen születések megoszlásában, hiszen a determinációs együtthatók minden egyes módon felvett csoportra – egy esetet kivéve[17] – $R^2 < 0{,}25$ alatt maradnak (tehát $R < {}^{+}/_{-}\ 0{,}5$),[18] azaz bizonyos, hogy az felsorolt tényezők egyike sem lehet önállóan a jelenség mutatóinak okozója, de még csak látszólagos jelzője sem. Sőt alighanem ezen faktorok összessége sem adja meg a kiváltó okokat, befolyásoló erejük jelentékeny része (pl. a vallás és az etnikum esetében) alighanem egymást fedi. Arról pedig még nem is szóltunk, hogy a mintául szolgáló felmérés nem is az általunk vizsgált időszakra vonatkozik, hanem a 19. század második felére. Ezek alapján a fenti tényezők kirajzolása Berzéte esetére pusztán a fattyúszületések problémakörének tárgyalásához igyekszik laza keretet szabni.

A szakirodalomban a berzétei írni és olvasni tudás viszonyairól először a 18. század első felére vonatkozóan szerezhetünk információt. 1737-ben a berzétei, református leányokat 40, a legényeket 50 botütés terhe mellett eltiltották a táncmulatságoktól – tudjuk meg az egykori berzétei lelkésznek, Batta Györgynek a későbbiekben is sokat használt, a berzétei református egyház történetét feldolgozó monográfiájából. A lényeges itt számunkra az, hogy erre önmagukat is kötelezték az ifjak saját kezű aláírásuk hitelesítő erejével – hangsúlyozza a monográfus,[19] tehát a 17–18. század fordulójától már biztosan iskolával

---

[16] Hasonló társadalmi tényezők alapján elemzi a házasságon kívüli születéseket országos léptékben ÁJUS–HENYE, 1992. 80-109., melyhez hozzáveszi a településtípust, a házassághoz és utódnemzéshez kötődő népi szokásrendszert és a gazdaság konjunkturális változásait is. A településtípusról azonban Berzéte esetében már tettünk említést. A falusi jelleget csak annyiban differenciálhatjuk, hogy a 19. század második felében kisközségi státust töltött be, de egyben körjegyzőségi székhely is volt (ilyen státusainak általunk megtalált első említése: KOLLERFFY–JEKKELFALUSSY, 1882. 74.). Az utóbb említett két tényező taglalásának elmaradásáért pedig vizsgálatunk e kérdéskörökben meglévő kiforratlansága tehető felelőssé.

[17] A kivételes esetben is csak: $R^2 = 0{,}28$.

[18] ÁJUS–HENYE, 1992. 102–105.

[19] BATTA, 1891. 174.

rendelkező hit[20] fiataljai, vagy azok egy része – úgy tetszik – tudott írni már jóval a Ratio Educationist megelőzően, mert az esetleges x-et – amelynek igényes megformálása már maga is műveltségi és „íróeszközismereti" jelző[21] – aligha tartaná ilyen fajsúlyos és megemlítendő dolognak adatközlőnk, aki lelkipásztorként saját szemével is láthatta az egyházának irattárában őrzött dokumentumot. Eszerint tehát, ha a „legrosszabb" esetet tesszük fel – vagyis hogy az aláírók többes száma csupán 2–3 főt jelent – és összevetjük az ekkor néhány száz fősre becsült Berzéte reformátusnak, valamint fiatalnak minősíthetőinek számával, már eleve valamilyen 1 %-on felüli arányt kapnánk az írni tudók arányára ebben a népességszeletben, de a kontextus arra utal, hogy az aláírók többen is lehettek, és nyilván nem is volt minden írni tudó a szignálók közt. Ezen adat jelentőségét mutatja, hogy Tóth István György a Vas megyei falvakban végzett kutatásai alapján a 17. században még egyetlen nevét aláírni tudóra sem bukkant 611 esetből, és a 18. században is csak 2,5 %-os aláírni tudásra akadt, mind a kétszer a Berzétét is jellemző mezőgazdaságból élő népesség esetén, sőt a forráskörülményekre hivatkozva még a jelzettnél is csekélyebb arányt valószínűsít, ugyanis a falusi parasztság legalsó rétegei nem csak az írástudástól, hanem még az aláírást igénylő helyzetbe kerüléstől is távolmaradtak.[22] Mindez sejtetni engedné, hogy a korabeli berzétei református iskoláztatás és műveltség meghaladta ezt az általánosan alacsony szintet.[23] Ennek okaként az iskola közvetlen jelenlétét gyaníthatnánk, miközben valószínűsíthető az arány kiegyenlítődése a környező, önálló iskolával nem rendelkező települések (vagyis a leányegyházak) kálvinista ifjainak beszámításával,[24] ezért a gyanított „felülalfabetizáció" a legszűkebb régió viszonylatában lenne csak abnormálisnak nevezhető,[25] sőt e jelenség – vagyis az írni és olvasni tudás makroszinten egységes

---

[20] ILA, 1944. 109.; LABANCZ, 1993. 25. – Az iskola kronológiai elhelyezésében a szakirodalom egységes véleményét ismertettem, így csupán félve teszem fel a kérdést, hogy mit kell akkor értenünk a talán 1619-es visitatiós jegyzőkönyv „Reditus scholae" (DIENES D., 2001. 153.) fejezetcímén.

[21] TÓTH, 2002. 33.

[22] TÓTH, 1996. 64–66; TÓTH, 2002. 34.

[23] Ez éppen az iskola protestáns jellegével lenne magyarázható, ugyanis általában a 18. században az oktatás színvonala magasabbnak és az iskolalátogatás rendszeresebbnek látszik ott, ahol a lakosság zöme protestáns (lásd BENDA K., 1978. 293., 296.).

[24] BENDA K., 1978. 287–292. is felhívja a figyelmet arra, hogy a falvak 60 %-ában egyáltalán nem volt tanító és ezzel iskola 1769-ben, ám nem állít fel hipotézist az alfabetizáció mikroszintű földrajzára vonatkozóan.

[25] A környék iskoláztatási viszonyainak kínálati oldalára lásd az 1. mellékletet a 18. század második felére vonatkozólag.

csekélységének mikroregionális szinten egyenlőtlen eloszlása – általános létezése is gyanítható lenne.

Ha azonban felkutatjuk azokat a forrásokat, amelyekkel Batta dolgozott, rá kell döbbennünk, hogy előbbi bátor értelmezésünknek egyetlen eleme sem áll meg. Batta kútfője ugyanis nem az eredeti, 1737-es határozat volt, sőt könyvének ezen eleme (mint ahogy egyébként jelentős része is) nem önálló alkotás, illetve egyenesen nem az ő munkája. Az egyházközség irattárában ugyanis, a X., 1879-től kezdődő jegyzőkönyvbe téve találhatunk egy viszonylag nagy terjedelmű, tematikus elrendezésű tisztázatot a berzétei egyház történetéről (ami csak Batta keze által vált tervezetté, ő ugyanis áthúzásokat és egyéb szerkesztéseket eszközölt ezen tisztázaton könyve „megírásának" előkészületeként). Ez az irat ugyan nincs szignálva, de a kézírás egyértelműen azonosítható Maklári Pap Lajoséval, aki Batta előtt volt helyi lelkész. Maklári tehát közli az 1737-es történetet, amit Batta egyenesen átvett, így a saját kézjeggyel való ellátás kiemelése is Maklári Paptól ered.[26] Sikerült azonban meglelnünk az eredeti iratot, amely a II. számú jegyzőkönyv hátsó lapjain szerepel, több olyan dokumentum környezetében, ahol az egyház tagjai szerződést kötnek az egyházi közösséggel. A fent közöltekhez képest ebből annyival tudunk meg többet, hogy a szerződéskötés a június 23-i consistoriumi ülésen történt, a berzétei lányok mellett pedig asszonyok is aláírták a kötelezettségvállalást. Összesen 22 kéz végezte el az ellenjegyzést, ebből 18-an leányok vagy legények voltak, akik ha egyáltalán valaha látogattak iskolát, akkor azt nem régen tették, és minden egyes kézjegy csupán egy kereszt, azok közül is a legtöbb láthatóan komoly nehézségek árán papírra vetett, vagyis az íróeszköz használata, megfogása is alighanem újszerűség volt a szignálók számára. A környező lapokon további hat ellenjegyzés szerepel, szintén mindahány írástudatlanoktól (vagy aláírni nem akaróktól[27]),[28] valamint ismerünk három, jegyzőkönyvbe nem foglalt 18. századi reverzálist az egyház irattárából, ugyancsak kereszttel hitelesítve. Az analfabetizmus kiterjedtsége a szintén szórványos 19. századi adatok alapján nemigen látszik ütemesen csökkenni: 1841-ben káplánok alkalmazásának ügyéről tárgyalt a consistorium, majd a döntést – talán az ügy fontossága miatt – kivételképpen minden jelenlévő szignálta. Berzétéről 11, a kőrösi filiáléból 5, a rudnaiból pedig 4 jelenlévő adta kézjegyét, az – egyébként szintén Berzétén lakó – környéki birtokos Máriássy család 3 férfitagja mellett. Utóbbi három gyakorlott aláírást adott, de a többi húsz, szinte bizonyosan paraszti életmódot folytató,

[26] BMREI XII. számú jegyzőkönyv.

[27] A „keresztet rajzoló írástudókról" lásd TÓTH, 1996. 74–79.

[28] BMREI II. számú jegyzőkönyv.

de faluján belül legtekintélyesebbnek számító aláíró megint csak kivétel nélkül keresztet tett.[29] Összességében egészen a 19. század első felének végéig nem sikerült olyan embert találnunk az egyházi iratanyagban, aki aláírást tudott volna adni, és eközben a protestáns falusi közösségnek nem valamiféle kívülről (lelkész) vagy felülről (földbirtokos) érkező módon, hanem – úgy mondhatnánk – saját jogon és teljeskörűen (földműves, iparos) lett volna tagja. A berzéteiek állapota Tóth István György Vas megyei parasztjainak helyzetével tűnik rokoníthatónak, ezért inkább óvnék attól, hogy a 18. századi falusi kisiskolát olyan intézményként vegyük figyelembe Berzétén, amely az írni és olvasni tudás, tehát egyfajta alapvető műveltség által és mellett olyan erkölcsi modellt vagy a szexualitásra vonatkozó tudást lett volna képes sikeresen terjeszteni, illetve ennek befogadására alkalmassá tenni, ami komolyan befolyásolhatná a törvénytelen születések számának és megítélésének alakulását.[30] A katolikus iskola létrejöttének időpontjáról nem tudunk biztosat, de a műveltség terjesztésében és az analfabetizmus felszámolásában vajmi kevés szerepet vihetett, mert csak 1894-től dolgoztak képzett tanítók benne. Eladdig a feladat helyi mesteremberekre hárult.[31]

Utóbbi gondolatok már átvezetnek minket a vallási megoszlás tárgyalására: 1580-ból van az első adat Berzétén a kálvini reformáció megjelenéséről, amelyhez már korábban a lutheránus megújulás is előkészítette a terepet.[32] 1786-ra épült ki a berzétei református anyaegyház kicsiny „birodalma",[33] amelybe beletartozott a környék (benne Rozsnyó, Kőrös, Rudna[34] és Jólész) helvét hitvallású népessége.[35] Mindez azért fontos, mert az említett református egyházból származó források (pl. az anyakönyvek) ezen személyek adatait is tartalmazzák. 1711–1784 között a környéki evangélikusság központjává is Berzéte vált, miután befogadták a Rozsnyóról kitiltott egyházat.[36] A reformált egyházak lakosságon belüli többségét a 18. századra is jelzi Vályi András,[37] míg az első számszerű, 19. század első feléből származó vallási adatok így fes-

---

29 BMREI X. számú jegyzőkönyv.

30 Lásd a 18. századra általában: *„Az iskolának a paraszti műveltség alakulására nincsen komolyabb hatása."* – BENDA K., 1978. 298.

31 SZOMBATHY, 1909. 166.

32 HUNFALVY, 1867. 330.; BATTA, 1891. 19–20.

33 Lásd a „birodalom" térképes ábrázolását az 1. mellékletben.

34 Rudna vallási és egyházi viszonyairól rövid összefoglalást ad L. JUHÁSZ, 2002. 21–22.

35 BATTA, 1891. 22.

36 NAGY I., 1863. 817.; BATTA, 1891. 20–21.

37 VÁLYI, 1796. 193.

tenek: a lakosság 68,1 %-a protestáns és 31,2 % római vagy görög katolikus.[38] Valamivel részletesebbet tudunk 1860-ból: ekkor 56,9 % volt kálvinista, 9,71 % lutheránus, 31,71 % katolikus, és közel 2 %-ot tettek ki a zsidók.[39]

Az etnikai összetételt vizsgálva (a vallási megoszlásból fakadóan) értelemszerűen a magyaroknak mondhatók dominanciája érvényesül, noha konkrét számokat itt a források sajátosságai, azaz összefoglaló megjelölései, valamint az etnikum nyelvhasználattá redukálása miatt aligha adhatunk.[40] Vályi András, majd Fényes Elek magyar falunak mondja, míg a *Lexicon Locorum* szerint a faluban az uralkodó nyelv a magyar.[41] Ezt a jellemzőt Ila Bálint egészen a középkorig igyekezett visszavezetni a nevek etnikai szempontú elemzésének módszerével.[42]

A foglalkozási összetételre tekintve azt látjuk, hogy 1728-ban 16 iparost írtak össze falunkban.[43] Tudjuk azt is, hogy vashámor már a 17. században működött a faluban,[44] de bizonyos, hogy a lakosság nagy többségét a mezőgazdaságból élő népesség adta; igaz minden 18. századi forrás kiemeli – a környező településekhez hasonlóan[45] – a lovas fuvarozás jellemzőségét,[46] ám korántsem szükségszerű, hogy adott berzétei háztartásban ne legyen mindkét tevékenység jelen egyidejűleg.

Összességében a tárgyalt században a falujára legjellemzőbb berzétei magyar volt és kálvinista, mezőgazdasági tevékenységet (is) végzett, és szinte nullával egyenlő esélye volt arra, hogy ne legyen analfabéta. Mindenesetre madártávlatból nem látszik semmi, ami miatt személyére vonatkozóan ne alkalmazhatnánk az ún. tradicionális paraszti mentalitás fogalmát. Ha ezeket a jegyeket a hosszú 19. század időkörére vonatkozó vizsgálat eredményeire rávetítjük,[47] kiderül, hogy vallás és műveltség szerint Berzétén az átlagosnál több, az etnikumot és (legalábbis a falusi társadalmon belül) a foglalkozást figyelembe véve az

---

[38] NAGY L., 1828. 146; FÉNYES, 1851. 125.

[39] BATTA, 1891. 10.

[40] A környező, tehát berzétei egyházi főség alá tartozó települések 18. századi etnikai jellemzőire lásd KEMÉNYFI, 2002. 41–42.

[41] VÁLYI, 1796. 193.; FÉNYES, 1851. 125.; N. N., 1920. 109.

[42] ILA, 1976. 164.

[43] ILA, 1944. 108. – Bár természetesen az összeírás eredményeivel, fogalmaival szemben megfogalmazott általános kételyek, bizonytalanságok eme adat értelmezését is elbizonytalanítják.

[44] DIENES D., 2001. 152–153.

[45] Lásd pl. Rudnáról L. JUHÁSZ, 2002. 20.

[46] Pl. BÉL, 1992. 41.

[47] Ez persze meglehetősen furcsa eljárás, hiszen a jelzett tényezők fogalma kétségtelenül történetileg változó, különös tekintettel a foglalkozás esetére.

átlagosnál kevesebb törvénytelen születésre számíthatunk.[48] Mindeközben Gömör vármegye mutatója voltaképpen mindvégig az országos átlag körül mozgott,[49] úgyhogy, amennyiben a felsorolt jegyek a 19. századi Berzétére is állnának (mint ahogy azok nagyjából állnak is), akkor legvalószínűbben egy, az országos átlag közelében mozgó illegitimitási arányt produkáló társadalomról beszélhetnénk.

III. Az anyakönyvi bejegyzések, a bennük foglalt történet értelmezési lehetőségei és a mi interpretációnk

III. 1. A történet Batta Györgynél

A következőkben Batta György berzétei egyháztörténetéből kiindulva igyekszünk értelmezni azt a történetet, amely mindvégig központi problémánk lesz. Interpretáció(i)nk nem nélkülöz(nek) némi vakmerőséget, vagy legalábbis nem mondunk le a lehetőség figyelembevételéről az amúgy is felettébb bizonytalanul definiálható valós/tényleges önmagában állásának kedvéért. Munkám *„így részben saját alkotó fantáziám szüleménye, melyet azonban a múltbeli források segítségével tartottam szigorú ellenőrzés alatt"*[50] – reményem szerint.

1740. augusztus 28-án a következő megjegyzést találjuk a berzétei református egyház keresztelési anyakönyvében Molnár Panna fattyú fiának, Mihálynak keresztelésekor, Bornemissza János lelkészkedése idején: *„Zabgyermek a fattyú/ Fehérmadár hattyú/ Nyalka legényt illet a sarkantyú."*[51] A „lírai" megnyilatkozást kiváltó ok 1744. december 24-én Bába Molnár Andrásné lánya révén "szer-

---

[48] A tényezők befolyásoló erejére lásd ÁJUS–HENYE, 1992. 99., 102–105.

[49] ÁJUS–HENYE, 1992. 81–82., 84–85.

[50] A tőlem kissé nagyravágyó, ám az elgondolhatónak a történeti megismerésben meglévő szerepét a szerző tekintélyével hatékonyan alátámasztó idézet ZEMON DAVIS, 1999. 16.-ról. – A mondatra érkezett reflexiókra lásd GINZBURG, 2003. 193; illetve SEBŐK, 1999. 125–126; 208–209.

[51] Nem egyedülálló eset a törvénytelen gyermekre vonatkozó anyakönyvi, de nem feltétlenül pusztán a szertartás lefolyásáról tudósító bejegyzés (ilyeneket sorol a 18. századra vonatkozólag kutatói tapasztalatára hagyatkozva BÖSZÖRMÉNYI, 1998. 164–165). Mint talán legérdekfeszítőbb példa álljon itt az orosházai protestáns közösség anyakönyvéből egy eset. Orosházán a csecsemőként elhunyt, törvénytelen gyermek halálakor a következő megjegyzés született a matriculában: *„Szörönts*ésen megfúladott" (JUHÁSZ, 1943. 117–119.).

zett" fattyú unokájának, Marisnak keresztelésekor sem változott: *„Ebnek eb a társa,/ czinegének kóró nyársa,/ kígyóhagymának ebkapor a társa."* A talán (?) első hallásra elborzasztó megnyilvánulást Rácz Lajos, egy későbbi lelkész nem esztétikai, hanem méltósági okokból megrótta az anyakönyvben tett két azonos szövegű megjegyzésében, illetve áthúzás metódusával törölte is azokat a matriculából, mert véleménye szerint: *„NB. Sem a szent alkalmatossághoz, sem az írónak hivatalához nem illő beszéd."* A dolog pikáns fonákságát adja – amit mi már tudunk –, hogy Batta György, ugyancsak lelkipásztor, ezen áthúzott sorokat a 19. század végéhez közel nemcsak elolvasta, hanem mint szórakoztató történetecskét közölte is kis kötetében a *Kort jellemző adatok, curiósumok* rovatban.[52]

A következőkben kíséreljük meg a történet részleteinek és hátterének kifejtését oly módon, hogy pusztán a józan észt segítségül hívva végigzongorázzuk az előttünk felmerülő értelmezési lehetőségeket, és az egymáshoz illeszthető elemekből megpróbálunk végül koherens történetet konstruálni. Természetesen nem gondolhatjuk, hogy az emberi cselekvést általában jellemezné a koherencia, és hogy az emberi cselekvés megértésének a koherencia feltételezése lenne az adekvát eszköze, de meg lehetünk győződve arról, hogy ennek értelmezhetősége e feltételezés nélkül kivihetetlen. Először is Batta révén tudjuk, és az anyakönyvből is kiderül, hogy igen szoros összefüggés van a két eset között, ugyanis a két fattyú, Maris és Mihály viszonylatában nemcsak a vezetéknév azonos, hanem egymás testvérei is voltak, vagyis Molnár Panna Bába Molnár Andrásné leánya volt. Ezen adatok szerint az anyának valamivel több, mint négy esztendő alatt legalább két házasságon kívüli gyermeke született, ami ugyan talán – a bizonytalanság sajnos egy átfogó berzétei történeti demográfiai munka létezése esetén is feloldhatatlan lenne – inkább egy állandó szexuális kapcsolat ellenében tanúskodik, de akár azt is megengedi. Az ismertetett adatok összessége arra mutat, hogy Molnár Panna esete aligha utalható a paraszti háztartásban dolgozó cseléd és a gazda tipikus szerelmi (még gyakrabban „szerelmi") viszonyához,[53] hiszen egyrészt több gyermekről van szó, másrészt az ilyen alávetett helyzetbe kerülést mindenesetre korlátozza az, hogy az anya családja is e faluban élt.[54] Szintúgy kevéssé valószínű Molnár Panna esetében a professzionális szerelmi tevékenység folytatása a falu férfilakosságának kiszolgálása céljával, részben Berzéte szűk „felvevőpiaca" révén, részben

---

[52] A történet elemeire: BATTA, 1891. 174–175.

[53] A házasságon kívüli nemi élet gazda–cseléd típusát szemléletesen körüljárja VAJDA, 1985. 117–118.

[54] A szolgálólány szexuális kiszolgáltatottságát ugyanis a távollévő eredeti közösség becsületvédő mechanizmusainak hiányára, illetve ezeknek hatástalanságára vezeti vissza CERUTTI–CAVALLO, 2003. 232–233.

megint csak a szülői ház közelsége okán. A leginkább elképzelhető eshetőség ilyen módon az, hogy egyszerűen a leány kikapóssága állhatott a háttérben, mert logikusnak tűnik, hogy nincs szó tartós együttélésről egy vagy két, vele házastársi viszonyban nem álló férfival, hiszen akkor sokkal inkább szerepelhetne a gyermekek apjának vagy apjainak neve is a matriculában. Ám ez elsikkad, ezért úgy tetszik, az ő személyükről alkotott képet a falu megítélésében nemigen változtatta meg jelentős mértékben a botlás, vagy ha mégis megváltoztatta, akkor az pusztán informális, így igen gyorsan eloszló megbélyegzés lehetett, ugyanis írásos nyoma nem maradt, szemben az anya szégyenével.

Nehezen magyarázható viszont a nagyszülő, Bába Molnár Andrásné jelenléte történetünkben. Arra, hogy a keresztelési dokumentumról megemlékező történetíró szerint a második szülésnél az anyakönyvet vezető lelkész őt jegyezte be a szülő megnevezése helyett, nemigen találok más okot, minthogy ő volt az, aki elvitte a gyermeket a parókiára a keresztelő megtartása céljával,[55] pontosabban azon a szülőanya funkcióját ő láthatta el.[56] Ennek a cselekedetnek is több jelentéstartalma képzelhető el: lehetséges, hogy Molnár Panna belehalt a második szülésbe, így objektív akadálya merült fel a keresztelésnél való közreműködésének,[57] de lehetséges, hogy a külvilág és/vagy az egyház elítélő magatartásából reá háruló szégyen, vagy esetleg a gyermek elismerésének és gondozásának elutasítása vezette.

Újabb érdekes eleme az eseménynek a nagyanya előneve, amelyet Batta vezetéknévként közöl, de lányának pusztán Molnár vezetékneve utalhat arra, hogy Molnár Andrásné személyében „egy" vagy „a" berzétei bábát tisztelhetjük.[58] Ennek jelentősége részben abban áll, hogy rámutat: Molnár Panna ese-

---

55 Ekkor a honi kálvinizmus már régen a lelkész általi, ünnepélyes, templomban történő keresztelést támogatta. – TÜSKÉS, 1987. 226.

56 Egy Gömör megyei keresztelési ceremónia szereplőire lásd ÚJVÁRY, 2002. 624–626., 695–696.

57 Ez a magyarázat éppenséggel nem nélkülözi a szépirodalmi minták hatását, mégpedig Bolond Istók, illetve helyesebben keresztelésekor Kató, a csak *„tehernek és búnak"* (ARANY János I. ének 98. strófa.) jó, elárvult, szomszédasszony által keresztelőre vitt és elnevezett fattyú alakjára gondolunk, akinek korai életpályája ugyan statisztikailag nem tekinthető reprezentatívnak, de az ábrázolt komor világ nem csekély lehetőséget ad Mihályunk és Marisunk életviszonyainak elgondolásához. – ARANY, I. ének.

58 Nagyon valószínű utóbbi lehetőség, vagyis az, hogy egyetlenegy berzétei bába volt ekkoriban. A 18. század második felében ugyanis Madács Péter, a vármegye orvosa egészségügyi jelentésében szerepeltet egy összeírást két gömöri járásból, melyből egyik a rozsnyói, ahol összesen 48 bábát találtak elő. Itt sajnos csak ezt az összefoglaló adatot találjuk, de a másik, Ratkói járásnál (43 bába összesen) személyenkénti lajstromot lelünk

tét semmiképpen sem lehet a falun belüli társadalomképlet eleve legalacsonyabb rétegeihez tartozó, sokszor idegen, de mindenképpen kívülállónak számító megesett lány klasszikus problémakörébe utalni,[59] mivel már az anya állása központi szerepet biztosított családjuknak a falu társadalmában és nem annak peremén.[60] Az anya valószínűsített foglalkozása egyben azt is erősen valószínűvé teszi, hogy Maris és Mihály világra jötténél is ő segédkezett. Ez azt jelenti, hogy a helvét hitvallású bába egyházának szigorú tiltása – e tiltás szükségessége persze közvetetten utal a gyakorlat bevett voltára – ellenére (amely a nők szentséget kiszolgáltató jogának tagadásán alapult),[61] de éppen eme egyház rosszallásának, sőt az anyakönyvben olvasható és (mint láthatjuk) maradandó megszégyenítésének elkerülésére ő maga is megkeresztelhette volna unokáját, ha – némi csúsztatással – életveszélyben lévőnek tekintette volna leszármazottját. A szükségkeresztelési eljárásban ilyen körülmények között a katolikus egyház[62] és az állam akarata is támogatta volna. Ennek a támogatásnak jogi megfogalmazása éppen az 1740-es években történt meg, amikor a prédikátoroknak megtiltatott a bábakeresztelés processzusának megakadályozása,[63] majd 1770-ben – ugyancsak egy Mária Terézia részéről született rendelkezésben – kifejezetten kötelezővé tették életveszélyben lévő újszülött esetében a szükségkeresztelést,[64] míg II. József türelmi rendeletének kilencedik pontja ebben megállapodott, de mintegy megengedte a református egyház képviselői részére az ez elleni büntetlen tiltakozást.[65] Mindehhez hozzáveendő az a bizonyosság, hogy már a jogi deklaráció előtt – tehát választott eseteink idején mindenképpen – általánosan ismert és sokak által elfogadott volt a veszélyben lévő csecsemő mihamarabbi, ezért bába általi megkeresztelésére vonatkozó gondolat.[66] Molnár Andrásné előbb vázolt cselekvése azt jelentette volna, hogy a keresztség hiányából eredő félelemtől – amely nem éppen a református teoló-

---

a működés színhelyének megadásával egyetemben, és itt egy településhez rendre egy-egy bába neve társul, azaz úgy látszik, hogy falvanként még esetünk után 50 évvel is csakis egy-egy bábával számolhatunk. – A forrás másolatát közli és elemzi: KRÁSZ, 2003. 228–231.

59 Ezen közhelyre, illetve empirikus alátámasztására lásd VAJDA, 1988. 74.

60 Igaz éppen az említett Madács Péter hivatkozik olyan viselkedésmódokra a bábákkal szemben, melyben azokat tisztátalanként kezelik. – KRÁSZ, 2003. 228., 330.

61 A bába általi szükségkeresztelés kálvinizmus általi szigorú tiltására lásd DEÁKY, 1996. 86., 92.

62 Lásd TÜSKÉS, 1987. 227.

63 KÚR, 1993. 269.

64 KRÁSZ, 1996. 60.

65 SINKOVICS, 1968. 1049.

66 DEÁKY, 1996. 93. – Az 1740-es években hozott rendelet szerint a bábakeresztelés Magyarországon *„emlékezetet meghaladó időktől szokásban és gyakorlatban"* van (KÚR, 1993. 269.).

giából, hanem a katolikus hagyománnyal kevert néphitből fakadt[67] – megszabadult volna, ám nem lett volna elképzelhetetlen, hogy a született gyermek létezése sosem vagy legalábbis csak hosszú idő elteltével jelent volna meg az egyházi anyakönyvben.[68] Nem tartjuk véletlennek, hogy Molnár Andrásné meg sem kísérelte a szükségkeresztelést végrehajtani, mert éppen ez a két rendkívüli erejű hatalombirtokos, tehát az állam és a katolikus egyház az, amelyeknek ezen idő szerint semmiféle képviselője nem volt falunkban, és az ily módon korlátozott hatásukat is esetleg csak egy hosszas peres eljárás útján tudták volna kifejteni, ezért hősnőnk kénytelen volt belenyugodni a megszégyenülésel felérő keresztségbe.

Mindazonáltal a nagyanya esetleges bábasága új megvilágításba helyezheti fentebb feltételezett jelenlétét a keresztelő szertartáson lánya távollétével egyidőben, és az esemény ilyen lefolyása a botrány minimalizására tett racionális cselekedet gyanánt tűnhet elő. A keresztelésen ugyanis Bába Molnár Andrásnénak mint nagyszülőnek a szertartás rendes, megszokott menetében semmiféle szerep nem jutott volna. Ő azonban magára vállalta egyrészről annak a személynek a funkcióját, akinek jelen kellett lennie a keresztelőn, sőt, a szülés megindulásától kezdve a gyermekágyas időszakon át egészen a posztrik[69] levezetéséig szerepet kapott, azaz a bábaasszonyét.[70] Eme szerep felvállalásával Molnárné nem pusztán egy idegent zárt ki a megszégyenítő processzus végigkövetéséből, de a közösség szemét is (ne feledjük, a bába nemcsak egy volt a falusi asszonyok, azaz a pletyka intézményének félhivatalos letéteményesei közül, hanem részben eltartója is – az újszülött családja mellett – maga a falusi közösség volt állandó fizetés révén),[71] aki előtt – a szülés végigkövetéséből

---

67 IMHOF, 1992. 179–181.

68 Nem példa nélkül állt volna az ilyen eset, ugyanis nemcsak a csecsemőként elhunyt *„bába kereszteltek"* maradhattak ki a sokat említett keresztelési dokumentumból (BENDA Gy., [2002]. 81.), de arra is van példa, hogy egy sándorfalvi (tehát viszonylag kicsiny közösségben élő) leányanya egyszerre hat gyermekét kereszteltette meg, azaz legalább fattyainak egy részét éveken keresztül nem jegyeztette be a hivatalos nyilvántartásba (BÖSZÖRMÉNYI, 1998. 165.).

69 A posztrik tájnyelvi szó, mely Nógrád és Gömör vármegyében volt elterjedt puszrik formában, míg a Berzétével szinte szomszédos Krasznahorkaváralján pusztrikként jegyezték fel. A szó jelentése azonban egységes: keresztelő (SZINNYEI, 1897–1901. 199.), illetve (és értelemszerűen esetünkben ez alkalmazandó) a keresztelőt követő nagyobb szabású lakoma (ORTUTAY, 1980. 158–159.). Leírását adja Gömör megyéből ÚJVÁRY, 2002. 625–626.

70 Egy 18. századi Gömör megyei bába széles feladatkörének leírását lásd Madács Péter jelentésében (KRÁSZ, 2003. 228., 329–330.).

71 ÚJVÁRY, 2002. 695.

kifolyólag – aligha maradhatott volna titokban a foganás bármely lényegesebb körülménye. A bába–nagyszülő pedig a keresztelőn egyúttal lányának tisztét is magára vállalta, tehát egyszerre sikerült neki távol tartania a konfliktus két főszereplőjét egymástól, hisz nem volt ott a megvetés közvetlen alanya, vagyis az anya, sem a megvető közösség exponense, azaz a bába. A konfliktus mindkét oldalát képviselve Molnárné azt – mármint a konfliktust – magában képzelte el feloldani. Az utolsó még nem említett szereplőket, a keresztszülőket (akikről Batta nem tesz említést) pedig szintén ő választhatta ki (ami rendesen is a család feladata volt)[72] 1744-ben, a törvénytelen Maris születése után. Némi bátorsággal még a keresztelés idejének megválasztásában is felfedezhetjük a tudatosság jelét, az ugyanis december 24-én ment végbe, tehát közvetlenül karácsony estéje előtt, vagyis a szertartás után következő ünnepnapok mintegy azilumot képeztek, abban a tekintetben, hogy legalábbis a karácsony idejére lehetetlen volt a falu figyelmének Molnárékra irányulása, illetve a velük való nyílt szembefordulás. Úgy látszik, Bába Molnár Andrásné tanult Mihály unokájának négy évvel ezelőtti esetéből: megtartotta egyházának törvényét, mert a berzétei lelkész által részesítette leszármazottját a keresztségben, Istene és a prédikátor elé kerülése előtt azonban egységes koncepció mentén szerveződő óvintézkedések egész sorát vitte véghez, úgy, hogy családja szégyenét csak Isten és a lelkipásztor előtt kelljen megvallania. A cél – a falusi közösség erkölcsi ellenőrző funkciójának lánya által (másodszor) végrehajtott kijátszása után – most ugyanennek ítélkező szerepében történő, lehető legerősebb korlátozása volt.

III. 2. A történet Maklári Pap Lajosnál

A helyzet teljesen megegyezik az írástudás vizsgálatánál leírtakkal, azaz a „battai" történet valójában nem az anyakönyvekből táplálkozik, hanem Maklári Pap Lajosnak a berzétei egyház történetét tárgyaló kéziratos munkájából. Most *Az anyakönyvekből emlékezetesek* című fejezet volt a forrás, sőt jelen esetben inkább átvételről beszélhetünk, tehát a különbözőségek csekélyek, így az interpretációnkon végrehajtandó változások sem lesznek számottevőek. A későbbieket tekintve lényeges lesz, hogy a két fattyú gyermekről szóló anyakönyvi bejegyzés készítőjeként Maklári Pap nevezi meg Bornemissza Jánost, pontosabban a születéseket az ő prédikátori szereplésének idejére teszi. Feljebb olvasható érvelésünknek egyetlen, igaz lényeges pontját valamelyest gyengíti ez a szöveg. Itt ugyanis az 1744. évi eseménynél nem közvetlenül Bába Molnár Andrásné fattyú unokájáról van szó, más a megfogalmazás: *„Bába Molnár Andrásné leánya*

[72] ÚJVÁRY, 2002. 624.

fattyának" keresztelése szerepel,[73] azaz Molnár Pannára is direkt utalás történik, ami valamelyest csökkenti annak esélyét, hogy személyesen nem volt jelen a keresztelőn. Ezen kívül Maklári Pap szövegének történetünk szemszögéből releváns elemeire nézve nincs eltérés Battához képest, ugyanakkor az összes utóbbinál található információ megtalálható előbbinél.

III. 3. A történet az anyakönyvekben...

Az anyakönyvekben két dolgot keresünk. Egyrészt a két fattyú születésének eredeti dokumentációját, másrészt azt, hogy a keresztelő szereplői miként jelennek (ha egyáltalán megjelennek) meg a többi 18. századi anyakönyvi bejegyzésben. Az első kérdésre kedvezőek a válaszadás lehetőségei, ugyanis a sokáig elveszettnek hitt 1773 előtti matriculát mégis sikerült előtalálni az egyházközség irattárában. Ezek szövegét itt közöljük:[74]

„[1740.] 28. Augusti
NB. Ugyan egyik
xbris Anni 1744
lásd meg Mihály
fattyúnak Mária
párját.

Molnár Panna fiát Mihályt
~~Zab gyermek a fattyú, fejír madár hattyú. Nyalka legényt illet a sarkantyú./ Kereszt atyja volt~~
Grego Bandi feleségestől.

... [A következő, 1740. szeptember 11-i keresztelés bejegyzése.]
Sem a szent alkalmatossághoz, sem az írónak
hivatalához nem illő beszéd."

Maris születése után 1744-ben:

[73] BMREI XII. jegyzőkönyv. MAKLÁRI PAP, é. n.

[74] Az átírásban a mai helyesírást alkalmaztuk itt csakúgy, mint a későbbiekben, kivéve, ha különös hangulatfestő értéket tulajdonítottunk az írásmódnak. Itt az átírásban egy sor, az eredeti szöveg egy sorának felel meg, és általában is igyekeztünk a szöveg képét is utánozni azért, hogy néhány későbbi filológiai jellegű következtetésünk ellenőrizhető legyen az olvasónak. A szöveg rövidítéseinek feloldása: xbris = decembris; + = keresztelt. – Forrásunk: BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

„[1744.] 24 xbris Bába Molnár Andrásné leányának fattyú leányát kereszteltem Marist. + atyja volt a fazekas, kereszt anyja T[ekintetes]. Úr Máriássy Márk úrnak [sic!] Bányásznéja, hatod napra megholt. Ennek fattyú bátyát lásd feljebb 1740. 28. Aug. ~~Ebnek eb a társa; Czinegének~~ Anno 1745.[75] ~~kóró nyársa; kígyóhagymának ebkapor a társa.~~[76]

... [A következő két, 1745. január 13-i és 15-i keresztelések bejegyzése.]

NB. Sem a szent alkalmatossághoz, sem az írónak hivatalához nem illő beszéd."[77]

Sorra véve azokat a momentumokat, ahol többet vagy másként tudunk meg, mint a két feldolgozásban, először is láthatjuk, hogy a két rigmus szövege néhány kevéssé lényeges módosulást szenved. Az is észrevehető, hogy a rigmust lejegyző lelkészt elítélő sorok szerzősége nem nyilvánvaló: az, hogy ezeket Batta György és Maklári Pap Lajos Rácz Lajosnak tulajdonította, utóbb említett történetbúvár azonosításán alapszik. Maklári felé talán berzétei „szemtanúk" közvetítették az ismereteket, de a legvalószínűbb, hogy az egyházközség történetének megírásakor, a matriculákat átvizsgálva, a lelkészek kézírásának összehasonlításával jutott az ismert eredményre. Következtetésével, szintén az íráskép figyelembe vétele alapján, egyet tudunk érteni. Teljesen új, és a kontextus megrajzolásában fontos elem, hogy 1744-ben megtudjuk: megtörtént az, amire amúgy is igen „jó" esély volt[78] – Maris a születése utáni hatodik napon meghalt, tehát december 18-a előtt nem születhetett. Noha a 18. században egy hatodnapra meghalt csecsemő egyáltalán nem lehetett különös jelenség (főként törvénytelen gyermek esetében),[79] az esemény mégis növeli korábbi feltételezésünk valószínűségét, ami arra vonatkozott, hogy Molnár Panna talán elutasította gyermekének ellátását, vagy azt nem eléggé gondosan végezte fattyú voltából fakadóan. Itt derül ki az is, amelyet eddig csak hallgatólagosan fogadtunk el, de korántsem lehettünk benne biztosak: Molnár Panna berzétei volt. Ezt az anyaegyházközség közös anyakönyvének szerkezetéből tudhatjuk, abban ugyanis kétféle gyakorlat fordul elő: némely lel-

---

[75] Itt kezdődnek a bejegyzések az új esztendő kereszteléseiről.

[76] Utóbbi két sor erősen egymásra szorítva.

[77] Az, hogy az utolsó, az anyakönyvben lapalji sor a fentebbi, áthúzott szöveghez tartozik nyíllal jelölve az eredetiben.

[78] A törvénytelen csecsemők igen-igen kiugró halandósági mutatóira lásd FARAGÓ, 2003. 452.

[79] Lásd VAJDA, 1995. 219.

kész minden születettnél jelzi, hogy melyik berzétei főség alá tartozó településen laknak szülei, mások viszont (és ez történt Maris és Mihály esetében) csak leányegyház esetén jelzik a lakóhelyet, ha azonban berzétei lakosról van szó, akkor hallgatnak róla.

Ezeken a megjegyzéseken túl három olyan szövegrész szerepel a dokumentumban, amelyek teljesen új információt tartalmaznak a Maklári Pap által feltártakhoz (pontosabban közöltekhez) képest: a fattyaink keresztelését követő keresztelések feljegyzései, valamint a mindkét textusban megjelenő, az egymásra utalás funkcióját betöltő sorok, végül a keresztszülők megnevezése. Az első új tényezőnek a versezetek datálásában szánunk funkciót, főként az 1744-es születésnél. Az 1740-ben, Mihály születésének kapcsán született rigmus kronológiai helye ugyanis teljesen egyértelmű, hiszen egy anyakönyvi bejegyzésben a dátum mellett ebben az időszakban Berzétén két dolognak kellett szerepelnie: valamilyen formában a szülő(k)re való utalásnak az újszülött keresztnevével és a keresztszülők megjelölésének. Mihály születésénél is szerepel mindkettő, míg a járulékos elem, a rigmus éppen ezen két elem közé ékelődik, tehát egészen bizonyos, az a többi komponens közé folyamatos beírás útján került, vagyis azzal csakis egyazon időben születhetett, azaz augusztus 28-án. A lejegyző véleménye tehát már a szertartáson, de legalábbis a szertartás napján[80] készen állt. Maris világra jöttekor nem ilyen egyszerű a dolgunk. Az 1744. év utolsó anyakönyvi eseményére utaló vers közepébe ékelődik a lap közepén az „Anno 1745." kifejezés úgy, hogy a rigmus vége, az előbb idézett szavak alatti sorba került. Kétségen felül áll tehát, hogy a lelkész előbb felírta a füzet lapjának közepére az 1745. év megkezdésére utaló szavakat, majd valamikor ezt követően került sor a vers beírására, méghozzá azért olyan erősen az „Anno 1745." szöveggel összeszorítva, hogy megőrizze a kapcsolatát a Molnár Marisra utaló sorokkal a füzetlapon való közelség által. A költemény tehát nem születhetett 1744-ben, csakis 1745. január 1-jén vagy azután. A Marisét követő keresztelő dokumentációjának vizsgálata pedig ennek a nyitott időintervallumnak a lezárását teszi lehetővé, mert a január 13-i bejegyzés első sorának írásképe hirtelen lejtésbe kezd azon a ponton, ahol felette a „~~mának ebkapor a társa~~" szövegrész van, mivel ha ezt nem tenné, beleütközne abba, azaz január 13-án már ott volt az anyakönyvben a rigmus, ezért kellett kikerülnie azt a lelkésznek tollával. Úgy látszik ezek alapján, hogy Bába Molnár Andrásné stratégiája nem volt hatástalan, bár a hatás egyelőre időlegesnek tűnik: míg 1740-ben rögtön megszületett a leírás által örökös érvényűvé vált elítélő strófa, addig a nagyanya előbbi fejezetben bemutatott machinációinak kö-

[80] Feltéve, ha még azon a napon végrehajtotta az anyakönyvezést.

szönhetően négy évvel később már legalább egy és legfeljebb három hét kellett ugyanehhez.

Azok a megjegyzések, amelyek a két keresztelés közötti kapcsolatot teremtik meg az előre, illetve visszautalással (és amikből Maklári Pap kikövetkeztethette, hogy testvérekről van szó), logikusan egyaránt akkor születtek, amikor 1744-ben a lelkipásztor Marist beírta a könyvbe. Ennek megfelelően mindkettő valóban az ő keze írása. Mindez azt jelenti, hogy négy év után egyáltalán nem feledték el a Molnár Panna tisztességén esett foltot, sőt, ezek a megjegyzések biztosították azt, hogy egyrészt a felejtés a jövőre nézve se mehessen végbe, másrészt ezzel megszületett Molnár Panna bűnlajstroma is, vagyis visszaeső vétkessége rögzült.

A keresztszülők megismerése akkor lehet hasznos számunkra, ha azok társadalomban elfoglalt pozíciójáról megtudunk valamit. Ez természetesen pusztán az anyakönyvek tükrében nehéz feladat, de néhány erre mutató nyomra érdemes rámutatni. Az 1740-es keresztszülőpárnak Grego Bandinak és nejének foglalkozásáról semmit sem tudunk, csak az látszik, hogy a keresztkoma berzétei házas ember volt, vagyis egy olyan jellemzőjét tárhatjuk fel, ami arra utal, hogy Gregóék nem olyan periférikus helyzetű személyek voltak a falu társadalmában, akik azért vállalták a tisztet, mert az szégyent nem hozhatott rájuk, lévén még/már vagy talán soha nem voltak, illetve lesznek a közösség integráns részei. Gregóékat keresztvíz alá tartásra 1745-ben is felkérték („Grego Bandiné" keresztanyaságot vállalt), méghozzá törvényes gyermek esetében,[81] vagyis személyük az 1740-es eseményben nem kompromitálódott (legalábbis véglegesen). Mindazonáltal 1760. október 21-éről van egy olyan keresztelésről szóló anyakönyvi tételünk, ami elgondolkodtató: Grego András lánya, Grego Mária „törvényes férje nélkül született leánya, Sára" kereszteltetett meg,[82] vagyis ha ez a Grego András azonos Grego Bandival (amire egyébként a névazonosságon túl nincs bizonyítékunk), akkor Molnár Mihály keresztszüleinek családjában is tapasztalható egyfajta hajlam a közösségi normát megszegő magatartásra, az említett esetben – úgy érthetnénk – házasságtörésből származó gyermek nemzésére. Nem egészen ez történt azonban, ugyanis még mindig az 1760. évben, október 17-én Grego Máriának négy nappal szülése előtt kellett eklézsiát követnie, és ekkor a lelkész tudatja velünk, hogy Gregóék lánya hajadon volt.[83]

---

[81] BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

[82] BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.

[83] BMREI II. számú jegyzőkönyv. Ecclesiát követett személyek jegyzéke 1752–1762. – Talán egy még meg nem kötött, de tervezett házasság okozza Grego Mária esetében a furcsa megfogalmazást.

1744-ben a felkért keresztszülők társadalomban elfoglalt perifériás helyzete sokkal egyértelműbb, ugyanis mind a ketten „névtelen emberek", olyanok, akiket a falu nem egy (kereszt)név segítségével identifikál, hanem csupán foglalkozásuk, sőt, pusztán férjük foglalkozása szerint. Mi több, az anyakönyvek párhuzamos esetei alapján komoly az esély arra, hogy mint iparosok, illetve iparosnék mindketten idegenek (értsd: nem nemzedékek óta a faluban élők, sokszor más etnikumúak is) voltak. A bányászné esetében pedig férje munkavégzéséből fakadóan szinte bizonyos, hogy lakhelyük nem a falu belterületén, hanem csak annak határában, vagyis valamelyik hegyen volt. Azt is érdemes tekintetbe venni, hogy a fazekas és a bányászné alkalmi pár, tehát teljes biztonsággal állítható, hogy nem házasok, ami más, azonos időszakra vonatkozó kutatás szerint egyrészt alacsonyabb presztízsű kapcsolatnak számított, másrészt kifejezetten jellemző volt a fattyúk keresztszüleire.[84] Mindenesetre azt vehetjük észre, hogy négy év alatt változott a Molnár család stratégiája a keresztszülő-választásban. Lehet, hogy arról van szó, hogy a második botlás vagy inkább bűnbeesés után már nem tudtak annyira (sem?) tekintélyes személyeket felkérni a komaságra, mint 1740-ben. Eddigi gondolatmenetünkbe azonban jobban illeszkedik egy Molnárékat, főként Molnár Andrásnét tudatos cselekvőként bemutató lehetőség. Először is Maris esetében nem lehet azt gondolni, hogy akár Molnárné, akár a keresztszülők komolyan vették volna utóbbiak vállalt tisztét, kifejezetten alkalmi kapcsolatról lehetett szó, aminek alapját az képezte, hogy mindkét fél által tudottan legfeljebb néhány napra, a gyakorlatban pedig csak a szertartás idejére szólt, mert aligha lehetett titok előttük (a csecsemő állapotát, anyja viszonyulását, és törvénytelen státusát látva), hogy Maris nemhogy a felnőttkort, de még a tavaszt sem fogja megélni. Másodszor pedig Molnárné 1744-ben tanulva a korábbi esetből, olyan személyeket kért fel keresztszülőnek, akikről tudta, nem lehetnek a berzétei közösségi kontroll reprezentánsai, mivel „nem is berzéteiek" abban az értelemben, hogy nem tagjai a mondott önszabályozó közösségnek, kívülállók. Molnárné ilyen formán igen elégedett lehetett saját tervének véghezvitelét tekintve: Maris keresztelésén – legalábbis ő egy-két hétig így gondolhatta – egyetlen berzétei sem volt jelen,[85] akik pedig helyettük ott voltak, azzal nem sok dolga volt a jövőben hősnőnknek.

A Molnár családnak a 18. századi anyakönyvek többi lapján egyetlen egy tagját sem tudtuk meglelni semmiféle szerepben, amit persze igencsak elősegít, hogy az 1773-ig tartó első anyakönyv csak néhány birtokos esetében – és akkor is csak elvétve – közöl adatokat házasodásra vagy halálozásra vonat-

[84] BENDA Gy., 2002. 7.

[85] Itt berzéteit természetesen a feljebb olvasható értelemben vesszük.

kozóan a keresztelési anyakönyv lajstromát megszakítva. Egyetlen esetben mégis találkozunk egy Molnár Andrással Berzétéről, akiről éppen az derül ki, hogy nem az, akinek családjáról eddig szó volt. Ennek a Molnár Andrásnak ugyanis egy Anna nevű lánya született, aki azonban biztosan nem lehetett Molnár Panna, mert ez a leány 1738-ban jött világra[86] (tehát 1740-ben csak kétéves volt), így a nevezett Molnár András sem lehet a mi nagyanyánk férje, mert 1738-ban már volt egy élő Anna nevű lánya, azaz aligha születhetett ugyanilyen névre hallgató gyermeke. Ez a körülmény alátámasztja azt a korábbi feltételezésünket, hogy Bába Molnár Andrásné nevének első tagja foglalkozására utal, hiszen ezek szerint kellett lennie Berzétén egy másik Molnár Andrásnénak is, aki az 1738-ban született Anna anyja volt, és akitől a berzéteieknek és a lelkésznek is valamilyen jellemzőjének megnevezésébe foglalásával kellett elkülönítenie a mi főszereplőnket. Ez a jel bábasága lett.

III. 4. ...és további kútfőkben

Figyelmünket arra az iratcsoportra kell irányoznunk, amiről korábban az analfabetizmus tárgyalása során már szóltunk, vagyis a II. számú jegyzőkönyv hátsó lapjaira vezetett reverzálisokra. Ezek között van egy, a többitől bizonyos tekintetben elütő tétel, amely egészen szorosan kapcsolódik esetünkhöz. Ennek 1748. január 23-i keltezésű, Somosi György berzétei lelkipásztor által ellenjegyzett törzsszövegét itt közöljük:

„Molnár Anna, berzétei bába leánya, minekutánna két ízben paráználkodván 's fattyakat is vetvén, és az útálatos fertelmes kedéjiért mind a Magistratustúl érdemi szerint megbüntettetett volna; mind pedig az Eccl[esi]ai Forumon dolga el végeztetett volna, azaz poenitentiát tartott és Eccl[esi]át követett volna, tovább Berzétén, Kőrösbe vagy Rudnán lakása meg nem engedtetik; hanem innen deliberative ki küldetik."[87]

A textus először is rávilágít néhány olyan momentumra, amit eddig csak valószínűségként kezeltünk. Példának okán teljesen bizonyos immár, hogy Molnár Andrásné bába volt, de azt is megtudjuk, hogy Molnár Panna nem halt bele Maris szülésébe. Kiderül az is, hogy a két sokat említett fattyún kívül több törvénytelen utódja nem született, sőt – mivel házas státusáról 1748-ban sem esik szó – törvényes sem, tehát legalábbis a dokumentum születésének évé-

[86] BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv. 1728–1773.
[87] BMREI II. számú jegyzőkönyv. Reverzálisok.

ig összesen két gyermeket hozott a világra, akik közül Maris már biztosan halott volt.

Az irat szerkezetileg két főbb elemből tevődik össze, a bűnök, majd a büntetések ismertetéséből. A paráznaság bűnét két körülmény súlyosbítja esetünkben: egyrészt a visszaeső jelleg,[88] másrészt az, hogy a bűn „gyümölcsöt" is termett. Eközben pedig fény derül (vélhetően) a consistorium[89] véleményére arra vonatkozólag, hogy miből fakad Molnár Anna romlottsága: paráználkodásra késztető kedélye az ok, tehát a szexuális vágy. Ehhez képest eléggé meglepő a leányanya életmódjának azon képe, amit szintén kifejthetünk a határozatból. Megtudjuk ugyanis, hogy fertelmes kedélye nem hajtotta szakadatlanul paráznaságba Annát, csak két ízben paráználkodott. Ezen nagy valószínűséggel nem azt kell értenünk, hogy kétszer közösült volna egy hozzá törvényes kötelékkel nem tartozó férfival, hanem azt, hogy két, időben elkülönülő, ám lezárt, a falusi normarendszer által be nem fogadott kapcsolata volt legfeljebb két és legalább egy férfival. Mi mindkét kapcsolat időpontját ismerjük, hiszen ezekből egy-egy fattyú származott, a mi Marisunk és Mihályunk. A berzétei egyházközség prominenseinek mindkét paráznaságról tudomásuk volt azok megtörténtének idején, amit az anyakönyvek bizonyítanak. Az egyházi hatóság büntetési-vezekeltetési jogosítványaival nyilván mindkét esetben élt, és cselekményének beszüntetésére késztette mindkétszer Annát, amit az támaszt alá, hogy mindkét szülés után eltelt egy-egy négyéves periódus, amikor nem született gyermeke megesettünknek. A consistorium tehát nem vádolta azzal Annát, hogy folyamatosan botránkoztatja Berzéte társadalmát, sem a református egyházközséget, sőt a határozat megszületése előtti négy évre vonatkozólag semmilyen rendellenességgel sem gyanúsítja, a büntetéssel tudatosan egy négy éve a falu erkölcsi rendje szerint élő leányanyát sújt. A két anyakönyvi bejegyzés a rigmusokkal egyetemben elérte célját, Molnár Panna botlásai elfelejthetetlenné váltak általuk, a falu és az azóta már új lelkipásztor nem tudott megbocsátani neki nyolc év után egy talán élő gyermeket és négy év után egy valószínűleg soha egyetlen „teljes jogú berzétei" által sem látott csecsemőhalottat.

A bűn elkövetése és a megtorlás közötti időbeli eltolódás érzékelhető a büntetések ismertetésekor is. Először is nem meglepő, hogy a világi és egyházi község egyszerre ítélkezik felette, máshonnan is ismerünk hasonló eljáráso-

[88] Néhány vályi példa a presbitériumi bíráskodás gyakorlatában a megismételt bűn súlyosbító jellegére: B. Kovács, 2003. 100.

[89] A szövegből nem derül ki, de valószínűleg ez a testület hozta a határozatot.

kat,[90] és Berzéte esetében ugyancsak gyanítható, hogy a consistoriumban és a magistratusban ülők személye között nagymérvű lehetett az egyezés.[91] A penitenciatartás és eklézsiakövetés végrehajtásának ideje, véleményünk szerint, nem azonos a faluból való kiűzetés idejével, hiszen 1740-ben és 1744-ben az egyházi hatóság tudott bűnös voltáról, tehát akkor meg is kellett, hogy büntessék őt, 1748-ban pedig nem lett volna értelme újra véghezvinni az említett engesztelő cselekményeket, hiszen új vétek nem történt, azaz egy négy évvel a történtek előtt penitenciát tartott, tehát immár bűntelen, az egyháztagok közé visszavett személyt űztek volna ki 1748-ban a faluból hirtelenjében. A súlyos ellentmondásra a megoldás esetleg a megkövetés eredményében keresendő, az ugyanis ismeretlen (nagy ritkán azért a protocollumok közlik a befogadás tényét). Erről a Somosi György prédikátor által lejegyzett irat sem tesz említést. Az előbbi ellentmondás fényében azt kell valószínűsítenünk, hogy a visszafogadás Molnár Panna esetében négy éven keresztül nem történt meg.[92] Nem tudjuk, annak köszönhető-e a hosszas várakozás, hogy Annának mintegy esélyt adjanak egy legitimálási aktus véghezvitelére, tehát a négy év talán lázas férjkereséssel telt el, de lehet, hogy csupán a falusiak ezen ügyről folytatott belső vitái (falusi és falusi, illetve akár falusi és a Molnár család között) hátráltatták a végső, az egyházi hatóság hatáskörét tekintve legsúlyosabb[93] és legmegszégyenítőbb[94] ítélet meghozását. Mindenesetre 1748-ban kiűzték Molnár Annát nemcsak Berzétéről, de az egyházközség alá tartozó többi faluból is, ám a szintén berzétei filiának számító református közösséggel bíró Rozsnyóról nem. Vagy azért, mert a berzétei egyház a szomszédos városi tanács hatalmával nem mert szembeszállni, vagy a topikus menekülési út meghagyása végett, de Molnár Pannának megengedtetett – legalábbis Berzéte részéről – a városba menekülés. Arról, hogy a döntés lényege nem kizárólag a közösség és a bűnös fizikai elkü-

---

90 A megesett lány esetében nem példanélküli, hogy a világi testület ítélete után presbitériumi következik. – JÁVOR, 1971. 76; BALÁZS KOVÁCS, 1996. 301.

91 ILLYÉS, 1941. 133.

92 Az eset egyedülálló, ugyanis másutt legfeljebb néhány hétig tartott a kitaszítottság a 18. században is (BALÁZS KOVÁCS, 1994. 71–72.).

93 BALÁZS KOVÁCS, 1996. 301.

94 Hódmezővásárhelyről ismerünk egy leírást arról, hogy miként történt meg a településről való kiűzés ilyen döntés esetén a gyakorlatban, nem pedig a határozatok szintjén. A megalázások sora a kolomp nyakba akasztásától, a határig korbácsoláson keresztül a tömeg köpködéséig terjedt (SZENTI, 1985. 274. – lásd még ILLYÉS, 1941. 134.). A kálvinista falusi társadalom megesettek elleni meglehetősen erőszakos fellépése még a 20. században is előfordult, erre lásd NAGY O., 1994. 64.

lönítése, tehát a falu területére való belépés megakadályozása,[95] az árulkodik, hogy a jegyzőkönyvbe az iratunk környezetében található reverzálisok tulajdonképpen a gyülekezettel kötött szerződések: mindig a kollektíva számára fogadnak meg bennük valamit, és mindig az ígéret tevő aláírásával (értsd: keresztvonásával) zárul. A Molnár Annára vonatkozó írásban azonban maga a megesett személy nem szólal meg, csak róla határoznak, valamint egyedül ő nem látja el kézjegyével a dokumentumot. Mindez ésszerű, hiszen a határozatba foglalt végső döntés éppen azt takarja, hogy Molnár Anna többé nem a berzétei helvét hitű vallási közösség tagja (ezt a viszonyát valójában már legalább négy éve felfüggesztették), így annak határozatát elfogadnia sincs lehetősége, illetve az érvénybelépéshez hozzájárulása szükségtelen. A drámai hős stratégiája, amely családjának védelmét célozta, négy évig valamiképpen lehetővé tette a Molnár família egyben maradását Berzétén, végül azonban a drámai hős, vagyis Bába Molnár Andrásné elbukott, stratégiája összeomlott.

Nos, megengednénk magunknak végül egy bátor feltételezést: felépítménye eme összeomlásáról Molnárné már nem értesült, mert ekkorra (sőt: nem sokkal a kiűzés előtt) meghalt. Ha ugyanis tényleg ez történt, azt jól illeszthetjük a női becsület premodern fogalmáról alkotott modellhez. Eszerint e becsület nem egyszerűen norma, normaszegés koordináták között értelmezhető, hanem a közösség értelmezését a normaszegési esetről és ebből fakadó cselekvését a nő rendelkezésére álló védelmi gyűrűk erőssége határozza meg. Az elsődleges védelmi gyűrű egy megesett lány esetében a család, illetve az annak rendelkezésére álló kapcsolatháló (vagyis a közösségben elfoglalt pozíció).[96] A berzétei bába, azaz a megesett leány anyjának halála tehát értelemszerűen csökkentené a család védelmező erejét (főleg ha már özvegy is volt a nagyanya), a kapcsolatháló pedig nemcsak egy csapásra megszűnne, de – a bábaságból következően – egy bizonyosan kiterjedt és erős, azaz nagy védelmező erejű kapcsolatrendszert veszítene el Molnár Panna. Közösségi megítélése kapcsán becsületről beszélni már 1748 előtt is tévedésnek tűnik, legfeljebb elviseléséről lehet szólni, anyja feltételezett halálával viszont ez az utolsó szál is tarthatatlanná vált, a bábához fűződő személyes kapcsolatok érvénytelenné válásával védelem nélkül maradt az árva leányanya.

[95] Ugyanis nem egyszerűen az itt lakás megtiltásáról van szó, hanem a teljes és örökös kitiltásról – Vö. SZENTI, 1985. 274.

[96] CERUTTI – CAVALLO, 2003. 218–235.

IV. A történet interpretációinak története – Közelítések Berzéte fattyai felől

A következőkben a „Molnár Panna értelmezések" történetének feltárását célozzuk meg. Abból az előfeltevésből indulunk ezután – is – ki, hogy Maris és Mihály afférja sajátosságainak ősforrása az, hogy ők fattyúk voltak, ezért az interpretációk története elválaszthatatlan általában a „fattyúság" berzétei történetétől. Utóbbi feltérképezése tehát – reményünk szerint – kulcsot nyújthat az előbbi vizsgálatához, mert az eset adott értelmezése szorosan összefügg az illegitimitás problémájának egyidejű felfogásával. A feltérképezéshez nem annyira nyílt válaszkísérletet eszközölnénk, hanem három különböző közelítéssel próbálkoznánk, amelyek nyomán kapott eredményeket majd koherens magyarázatba igyekszünk foglalni.

IV. 1. „A fattyak mennyisége"

Jelen címszó alatt először is egy egyszerű forrásfeldolgozásra van szükség, méghozzá olyanra, ahol (egyelőre) a „milyen?" problémáját figyelmen kívül hagyjuk, ellenben a „mekkora?" („mennyi?") kérdése kerül előtérbe. Ki kell írnunk a berzétei református anyaegyház születési anyakönyveiből a házasságon kívüli születéseket, ezt pedig összesítenünk kell, közben célszerűnek tetszik az idő dimenziójával kombinálni a kapott képletet, azaz idősort kell létrehoznunk, összességében tehát történeti statisztikára kell vállalkoznunk.[97] Erre 1728-tól kezdve – néhány év hiánya mellett – van lehetőségünk. A feltárás intervallumának lezárásaként a Molnár fattyak történetére nézve immanens időpontot kívántunk meghatározni, ezért esett választásunk 1847-re, ugyanis eddig az évig volt berzétei prédikátor Rácz Lajos, aki áthúzta az anyakönyvben lévő két rigmust.[98] Mielőtt belevágnánk meg kell határoznunk, hogy kiket te-

---

[97] A történeti statisztikán tehát a közvetlenül nem statisztikai célból született források olyan feldolgozását értem, amelynek végeredménye immár a kvantitatív módszer által kezelhető anyag lesz.

[98] A feldolgozott anyakönyv tehát: BMREI II. jegyzőkönyv. I. számú anyakönyv.; UNSzJKE CsKK 1920842./3–4. számú mikrofilm. A második I. számú és a II. számú anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.; BMREI A rudnai leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek. 1728–1773.; BMREI A kőrösi leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek 1743–1761.

kintettünk az anyakönyvekben szereplők közül fattyúnak. Először a fattyú fogalmának (már eddig is igencsak hiányzó) definiálására van szükség. Fattyú tehát a közösség által erkölcsösként el nem ismert nemi kapcsolatból származó személy. Második lépésben közölnünk kell, mely csoportokat feleltetjük meg ennek. Azokat, akiket

- a fattyú szóval jelöltek meg, illetve ennek egyértelmű szinonimáival,
- valamint a jelzetten házasságtörésből fogant gyermekeket,
- a hajadonoknak nevezettek leszármazottait,
- és azon özvegyasszonyok gyerekeit, akiknél az anyakönyvvezető nem jelzi, hogy a csecsemő posztumusz született, vagy a szerencsés esetben létező halotti anyakönyv alapján nem igazolható annak a lehetősége, hogy a meghalt férj a fogantatáskor még élhetett.

Ám néhány esetben így is csak a bizonytalanság megvallásával védekezhetünk. A létrehozott adatsor tehát a következő:[99]

[99] Lényegében egyező szerkezetű táblázatára alapozza a törvénytelen születések demográfiai bemutatását BENDA Gy., 2003. 271–272. Az adatok elemzését lásd ugyanitt 85–87; illetve BENDA Gy., 2001. 237.

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1728	Az első I. számú anyakönyv; a rudnai leányegyház keresztelési anyakönyve (1728-1730; 1741-1743; 1745-1747); a kőrösi leányegyház keresztelési anyakönyve (1743)	Sajószentpéteri Szabó István lelkész (1728. április 1-jétől)	0	16	0	12
1729			0	17	0	12
1730			0	19	0	15
1731			-	-	-	-
1732			0	10	0	10
1733			-	-	-	-
1734			-	-	-	-
1735			0	10	0	9
1736		Bornemissza János lelkész (1736. február 28-ától)	0	23	0	20
1737			0	22	0	19
1738			0	29	0	17
1739			0	29	0	24
1740			1	27	1	11
1741			0	24	0	14
1742			0	28	0	20
1743		Rimaszombati András lelkész (1743. március 17-étől)	0	31	0	21
1744			1	33	1	25

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1745	Az első I. számú anyakönyv; a rudnai leányegyház keresztelési anyakönyve (1728-1730; 1741-1743; 1745-1747); a kőrösi leányegyház keresztelési anyakönyve (1743)	Somosi György lelkész (1745. augusztusától új, ismeretlen kéz, majd 1745. szeptember 14-étől Somosi)	0	38	0	28
1746			0	26	0	21
1747			0	32	0	20
1748			0	33	0	20
1749			1	45	1	20
1750			0	37	0	27
1751			1	39	1	28
1752		Dobay József lelkész (1752. március 27-étől)	0	30	0	14
1753			0	48	0	31
1754			1	40	1	21
1755			1	40	1	23
1756			1	47	1	18
1757			1	40	0	22
1758			1	32	1	19
1759			0	49	0	32

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1760	Az első I. számú anyakönyv; a rudnai leányegyház keresztelési anyakönyve (1728-1730; 1741-1743; 1745-1747); a kőrösi leányegyház keresztelési anyakönyve (1743)	Horváth Féli Dániel lelkész (1760. február 24-étől)	1	45	1	23
1761			1	46	1	28
1762			0	33	0	18
1763		Baksai Zsigmond lelkész (1762. december 19-étől)	1 (?)	33	1 (?)	25
1764			0	36	0	24
1765			0	43	0	31
1766			0	38	0	27
1767			0	30	0	20
1768			1 (?)	37	1 (?)	26
1769			0	50	0	35
1770		Tseh Miklós lelkész (1770. február 26-ától)	0	30	0	18
1771			1	38	0	18
1772			0	35	0	27

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1773	A második I. számú anyakönyv	Almási Szabó Pál lelkész (1773. február 1-jétől)	0	22	0	12
1774			1	43	1	30
1775			2	32	1	18
1776			2	36	2	22
1777			0	43	0	28
1778		Harangozó Miklós lelkész (1778. március 1-jétől)	1	41	1	17
1779			2	39	2	33
1780			0	48	0	28
1781			1	44	1	27
1782			0	48	0	25
1783			3	39	3	25
1784			1	49	1	26
1785			2	44	2	25
1786			2	50	2	28
1787		Harangozó Miklós lelkész (új szerkezetű anyakönyv-vezetéssel)	1	29	1	11
1788			1	32	0	12
1789			0	37	0	22
1790			1	35	1	17
1791			1	24	0	10
1792			0	36	0	12
1793			1	38	1	16

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1794	A második I. számú anyakönyv	Harangozó Miklós lelkész (új szerkezetű anyakönyvvezetéssel 1803. október végéig, majd novembertől új, ismeretlen kézírás 1804. áprilisáig)	0	37	0	19
1795			1 (?)	31	1 (?)	15
1796			0	27	0	11
1797			1	41	1	19
1798			0	26	0	16
1799			1 (?)	34	1 (?)	17
1800			0	37	0	18
1801			0	32	0	21
1802			0	27	0	12
1803			1	29	0	15
1804		Nádaskay Dániel lelkész (1804. májusától)	0	34	0	19
1805			0	27	0	14
1806			0	32	0	19
1807			0	35	0	14
1808			3	36	3	21
1809		Katona Mihály lelkész (1808. május 12-étől ismeretlen kéz, majd október 30-tól Katona)	1	24	1	13
1810			1	29	0	11
1811			1	44	1	20
1812			1	36	0	17
1813			1	36	0	17
1814			0	33	0	15
1815			1	29	1	15
1816			1	24	0	13
1817			1	33	0	17

	Az anyakönyvek száma	Az anyakönyvvezető személye	Törvénytelen születések	Törvényes születések	Berzétei törvénytelen születések	Berzétei törvényes születések
1845	A II. számú anyakönyv	Rácz Lajos lelkész	1	39	1	16
1846			4	46	1	17
1847		Tóth Dániel segédlelkész (1847. április 30-tól)	2	31	1	16

Elsőként csupán a törvénytelen születések számára tekintve egyértelmű tendencia bontakozik ki előttünk: a 19. század közepe felé haladva egyre nőtt azon évek száma, amelyekben született fattyú, és egyre nagyobb lett a valószínűsége annak, hogy több is világra jön. A képlet azért ennyire nem egyszerű, hiszen a változás nem lineáris. Nagyjából az 1770-es évek közepéig mozdulatlan a kép, ekkor növekedés indul meg, de az 1790-es évektől, a 19. század első évtizedének második feléig újra az eredeti állapotok állnak vissza,[100] ekkortól azonban az a különös év, amikor nincs törvénytelen születés, amely jelleg egészen 1847-ig kitart.[101] Ezt a periodizációt felhasználva két nagy korszakra választanánk adathalmazunkat, és először a Nádaskay Dániel lelkészkedésének végéig, 1808-ig tartó időszakról (ezt nevezhetnénk Bornemissza János, vagyis az anyakönyv elkészülte korának, az ezt követőt pedig Rácz Lajosének) tennénk néhány forráskritikai kiindulású megjegyzést. Előre-bocsátjuk, ezek a megjegyzések nem azt szolgálják, hogy alkalmassá tegyük táblánkat egy szakszerű történeti demográfiai feldolgozásra, olyan forráskritikai lehetőségeket emelnénk csak ki, amelyek számunkra fontosak, vagyis a berzétei „fattyúpolitika" megértéséhez segítséget nyújtanak.

A táblázat mondott részére tekintve látható, hogy nyilvánvaló ostobaság lenne a következő állítást megfogalmazni: ennyi és ennyi fattyú és nem fattyú született a berzétei egyházközségben. Nemcsak azért lenne ez tévedés, mert szinte megszoktuk, hogy egy 18. századi anyakönyv adatait nem kell készpénznek vennünk (különös tekintettel annak teljeskörűségére), hanem két, a táblázatból kiolvasható okból is. Egyrészt nyilvánvaló jel, hogy noha az összes újszülöttnek általában mintegy fele, de a legszélsőségesebb éveket tekintve is mintegy $^1/_5$-a, illetve $^4/_5$-e berzétei illetőségű szülőkkel rendelkezett, az egész időszakot tekintve pedig a csecsemők körülbelül 60 %-a volt berzétei (1809 és 1847 között 46 %-a), addig a házasságon kívül születettek között egészen másként adódik az arány. Az ebbe a rovatba összesen regisztrált 43 törvénytelen újszülött közül ugyanis alig valaki (6 fő) bírt a filiálékban lakó szülőkkel (Rácz Lajos korában 56-ból 29), így a törvénytelen gyermekeknek egészében majdnem $^9/_{10}$-e (a 19. század első felében $^1/_2$ része) berzétei volt (pontosabban lett). Ha

---

100 Ez a visszatérés a korai állapotokhoz persze alighanem összefüggésben van azzal is, hogy ekkor a törvényes szülöttek keresztelőinek száma is visszaesett, bár mint látni fogjuk, ennek nem biztos, hogy (csak) strukturális okai voltak, hanem esetleg személyesek is.

101 Igen meglepő az azonosság a mi tendenciáink és periodizációnk majdnem évekre pontos egybeesése az 1730 és 1849 közötti keszthelyi adatsorral (BENDA Gy., [2002]. 86., 271–272.), a változások iránya és ideje tehát azonos egy egymástól távol eső kisváros és egy falu összevetésében.

ezt az arányt az ún. teljes valóságot lefedőként kívánnánk bemutatni, akkor azzal a képtelen magyarázattal kellene előállnunk, hogy egymástól néhány kilométerre lévő falvak azonos vallású, etnikumú, foglalkozási szerkezetű és még számos ponton hasonló társadalmi berendezkedésű népessége szexuális viselkedésében homlokegyenest ellenkező normákat követett, egészen más erkölcsi szisztémával rendelkezett, végül a közösség tagjai felett gyakorolt ellenőrzés is lényegileg elütő volt. Jóval inkább arról lehet szó, hogy a berzétei egyház anyakönyvét vezető prédikátorok figyelme kevésbé terjedt/terjedhetett ki a filiálékban élőkre, ami lehetővé tette a „bűnt" elkövető részéről elhallgatni érdemes magatartás tényleges elrejtését, ha nem is saját szűkebb közössége szemében, de legalább a szomszéd faluban székelő egyház előtt, ezért szinte véletlenszerű a környező falvak fattyainak feltűnése.

Ez a meglátás átvezet minket egy újabb jegyre, ami egyfajta pontatlanságra látszik utalni. Arra gondolunk, hogy az anyakönyvet vezető személye más tekintetben is befolyásolta a születésszámokat. Érdekes módon a jelenség legnyilvánvalóbban egy adott személy pályafutásán belül lelhető fel. Harangozó Miklós 1778-tól egészen 1802-ig volt prédikátor falunkban, de pályája íve (legalábbis a matricula vezetésére nézve) nem látszik töretlennek, hiszen 1787-től szerkezeti változtatást visz véghez. Az addigi, általa is folytatott, kombinált gyakorlatot – amely egyszerre volt részben táblázatos és egyszerre mondatokba foglalt[102] – felváltotta egy tisztán táblázatos praxis, amiben immár minden lényeges visszatérő elem külön oszlopot kapott. Azt hihetnénk, a változás egy igen fontos szakszerűsödési elem volt, és valóban: ilyen módon lényegében lehetetlenné vált, hogy valamely fontos információ némely születettnél véletlenül lemaradjon, ugyanakkor az új rendszer bevezetésének pillanatától Harangozó Miklós hirtelen jóval kevesebb keresztelést jegyzett fel, amely változás kiváltképpen a berzétei keresztelések számának visszaesésében volt látványos.[103] Nem lehet tehát eltekinteni egy személyes tényezőtől a pontosság megítélésében.[104]

---

102 Ezt a rendszert úgy kell elképzelnünk, hogy a keresztelések sorszáma és időpontja külön rubrikába került, míg minden más információ egy a szülő tekintélye szerint különböző hosszúságú mondatba foglaltatott. Nem lehet tehát tisztán az annales formáról (a táblázatos és annales típusok leírását adja JÁROLI, 1989. 469.) beszélni.

103 Pontatlanságra való hajlama különösen meglepő akkor, ha rámutatunk, hogy 1793-ban a consistoriumi protocollumba másolja az egyházi felsőség hosszas határozatát az anyakönyvek vezetésének és a benne foglalt adatok kezelésének módjáról (BMREI VI. számú jegyzőkönyv. Consistoriumi jegyzőkönyv. 1773–1810.). – A határozatból részleteket lásd a héti református egyház kiadott jegyzőkönyvében (ÚJVÁRY, 2002. 794–795.)

104 A cigándi református presbitérium történetének tárgyalásakor érvelését a lelkész személyiségére építi JÁVOR, 1971. 83–86.

Ezenfelül az anyakönyvek néhol közvetlenül is vallanak pontatlanságukról, hiszen Nádaskay Dániel tollából (és a későbbiekre nézve másoknál is) több olyan bejegyzés is található bennük, amelyek vallomást tartalmaznak arra nézve, hogy a lelkész más irányú elfoglaltsága miatt nem tudta időben bejegyezni a kereszteléseket. Ezek persze nem Nádaskay hanyagságát bizonyítják, éppen ellenkezőleg: a szakszerűsödést jelzik, arra utalnak, hogy az előző lelkészekben fel sem merült, hogy egy megkésett (esetleg elmaradt) anyakönyvbe vezetés problémát jelentene.[105]

A berzétei anyakönyveket tehát nem fogadhatjuk el a már említett ún. teljes valóság letéteményeseként, a benne foglalt adatok azonban mégsem szükségtelenek számunkra, ugyanis a valóság egy másik szegmensére utalnak, sőt e tekintetben teljesen pontosak, ráadásul ez a szegmens legalább annyira érdekes lehet a történésznek (nekünk pedig szinte csakis ez számít), mint a fenti, pusztán az utókor absztrakciójaként létező valóság. Táblázatunk ugyanis azt jelzi teljes pontossággal, hogy egy gömöri falusi lelkész tapasztalati mezőjén a házasságon kívüli születés milyen gyakran jelent meg. 1728 és 1808 között az összes keresztelés valamivel több mint 1,5 %-a esett a törvénytelen származásúakra, míg csak a berzéteieket figyelembe véve 100 keresztelt közül kettenhárman voltak nem törvényes házasság gyümölcsei. Ugyanezek az értékek 1808-tól 1847-ig az egész egyházközségre nézve közel 4, csak a berzétei reformátusok esetében pedig valamivel több, mint 4 %-nak adódnak. Utóbbi adatok tanulságosak a tekintetben, hogy összehasonlíthatók több térben távolabb eső település legalább részben egyidejű értékeivel.[106] Keszthely szinkrón adatsorai azt mutatják, hogy az ottani éves illegitimitási arányszám a Berzétén a teljes időintervallumra mért érték körül szóródik a Bornemissza-féle időszakban, a második szakaszban azonban egyértelműen magasabbak az arányok, mint Berzétén.[107] Az ormánsági Vajszlón és Besencén a 18. század közepétől az állami anyakönyvezés megkezdéséig 1,5; illetve 2,3 %-nak mérték a házasságon kívül

---

105 Persze az eddig bemutatott pontatlansági tényezők egyáltalán nem szokatlanok, FARAGÓ, 1989. 441–442., illetve JÁROLI, 1989. 472. mindezeket az általában megfogalmazandó forráskritikai kérdések között szerepelteti.

106 A füssi református egyház publikált matriculájában 1714 és 1739 között egyetlen deklarált fattyút sem találtunk, csak egyetlen özvegy anyára leltünk 1738-ból, míg férje nevét a halotti anyakönyv 1735-ben említi a hallottak között (KÚR, 2000. 111–133; különösen 123., 126.), tehát itt negyed évszázad alatt egy zabigyerekkel kell számolnunk.

107 BENDA Gy., [2002]. 271–272. – Berzéte esetére nézve eszerint csak részben terjeszthető ki BENDA Gy., 2001. 237. állítása, miszerint a törvénytelen és törvényes születések keszthelyi aránya az ismert falusi adatoknál magasabb.

született gyermekek arányát,[108] ami – főleg ha időben kissé „továbbgondoljuk" berzétei adatsorunkat – jóval alacsonyabb érték, mint az általunk mért. A Sárközben a 18. század utolsó negyedéből Sárpilis község anyakönyveiből ennek kutatója nem akadt egyetlen törvénytelen születésre sem,[109] ami Berzétére már egyáltalán nem áll. Igaz az összevetés annyiban sántít, hogy Sárpilis házasságon kívüli születésre vonatkozó adatairól komparatív vizsgálat során kimutattatott, hogy példanélkülien alacsonyak (az összes születés 0,4 %-a, ami összesen 3 csecsemőt jelent) az 1790 és 1820 közötti időszakban.[110] A legtöbb házasságon kívüli születésre vonatkozó arányszámot talán Vajda Mária gyűjtötte össze egy tanulmányában.[111] Ezek ismertetésébe nem mennék bele, de egységesen mindahány időszakunkból való mind a berzétei, mind a berzétei egyházközség értékeinél alacsonyabb szintet mutat.

Azzal azonban, hogy az egész időintervallumra egységesen számítottunk ki egy átlagos illegitimitási mutatót Berzétén (hasonlóan egyébként a szakirányú irodalom általános eljárásához) némiképp csaltunk, hiszen nagyon is heterogén éveket foglaltunk egybe a számítás során, olyannyira, hogy az első időszak vizsgált 79 évéből 49-ben, vagyis mondhatni általában, egyetlen egy fattyú sem került be az anyakönyvbe, sőt a maradék években is a módusz egynek adódik (23 évben). Ez tehát a mégiscsak meglévő döntő különbség szempontunkból Berzéte és Keszthely, és lényegi hasonlatosság Berzéte és az ormánsági és sárközi falvak között a törvénytelen születések tekintetében: amikor a keszthelyi plébánián kevés fattyú születéséről beszélünk, a plébános akkor is kettő, három vagy négy nevet vett fel évente jegyzékébe.[112] A berzétei és a többi falusi lelkész találkozása ezzel a devianciával életpályája során ehhez mérten elenyésző, így például a már említett Harangozó Miklós összesen 18 berzétei esetet vett fel a matriculába 25 éves szolgálata alatt, miközben Keszthelyen ugyanennyi esettel találkozott az anyakönyvvezető csak az 1808. évben. Összességében tehát a berzétei lelkész(ek)nek egy fattyú születése ritka eseménynek számított Bornemissza János korában, amire mintegy két-, esetleg háromévente kerül sor. A Rácz Lajos nevével fémjelezett időszakban azonban azt tekinthetjük véletlennek, ha egy évben nem született fattyú (16 ilyen év volt 1809 és 1847 között Berzétén és csupán 5 az egyházközségben), sőt, a matricula vezetőinek gyakran évente többször kellett ilyen esetet bevezetnie a rá bízott kötetbe. A Bor-

---

108 ANDORKA, 2001a. 88.

109 BALÁZS KOVÁCS, 2000. 263.

110 ANDORKA, 2001b. 270.; BALÁZS KOVÁCS, 2000. 263.

111 VAJDA, 1995. 188–189.

112 Nagy ritkán egy-egy év azért Keszthelyen is törvénytelen gyermek keresztelése nélkül telt el az anyakönyv szerint. – BENDA Gy., [2002]. 271.

nemissza- és a Rácz-időszak prédikátorainak a házasságon kívüli születésekhez fűződő viszonyukban a mennyiségi ismérveknek akár döntő szerep juthatott, mivel a jelenség és a lelkészek közötti találkozás a 19. századra erőteljesen gyarapodott.

A kapott eredmények történetünk értelmezése szempontjából önmagában is fontosak, de hatókörük tovább is bővíthető, ha felteszünk az állításra vonatkozóan egy további kérdést: ki(k) volt(ak) a berzétei lelkész(ek)? A válaszadásban a prédikátorok neve – egyelőre – irreleváns, sokkal többet pedig eleddig nem is tudtunk meg róluk. Az eddigi cselekvő egy berzétei individuum és a berzétei közösség volt, a „papokról" szinte csak annyi ismeretünk van: egy-egy berzétei férfiról van szó, akik vizsgálatunk szempontjából csupán annyiban nem tekinthetők berzétei átlagférfiaknak, hogy magasabb műveltségük és hivatali kötelezettségük folytán az átlagosnál valamivel tájékozottabbak, idegenből érkezett voltuknak köszönhetően viszont valószínűleg a falusi információs hálózatba kevésbé tudtak integrálódni. Jó közelítéssel – amely közelítést csak egyfajta fel nem mérhető „trehánysági változó" ront le, amit Harangozó Miklóst kipécézve mutattunk be – tehát a házasságon kívüli születés kérdésével történő találkozás gyakorisága a falusi közösség egészére elfogadható abban a mértékben, amit a lelkipásztoroknál mértünk. A probléma jelenlétének mennyisége tehát (némi áttételességgel) mérhető, figyelmünket célszerűnek tűnik immár a probléma értékelésére helyezni.

Mielőtt azonban áttérnénk erre, egy megjegyzést kell tennünk a probléma észlelésének léptékére vonatkozóan, amire a fentebb említett forráskritikai észrevétel, nevezetesen a leányegyházak fattyainak kimaradása a keresztelési anyakönyvből, ad lehetőséget. Bornemissza János korában a szóban forgó deviancia percepciója a lelkipásztor esetében – akinek egyébként kifejezetten feladata volt annak nyomon követése és dokumentálása – kis túlzással a falu határán képtelen volt áthatolni, így a falusi közösség esetében különösen gyanítható az erre irányuló érdeklődés vagy információ hiánya a közösségen kívüli személyekre nézve. A kollektív ellenőrzés igénye az azt gyakorlókban aligha jelent meg egyetemes, a teret és talán az időt is legyőző erkölcsként, a cél a kontrollal inkább a közösség belső rendjének megőrzése volt, ennek a rendnek az áthágása a közösség fennhatóságán túl érdektelen.[113] A 19. század első felében

[113] Itt persze egy a paraszti erkölcsre, pontosabban rendre vonatkozó, már-már közhelyes állítás újrafogalmazását hajtottuk végre (az állítás komplex megfogalmazására lásd NAGY O., 1989. 262–269.; illetve BALÁZS KOVÁCS, 1996. 299–300.). – Ezen a rendnek a területhez kötöttségét hangsúlyozza VERES, 1984. 53.), de talán kifejtésünk nem volt teljesen haszontalan, mert a tézis támogatására – reményünk szerint – sikerült vala-

a fattyúszületések lelkészi észlelésében azonban óriási változás történt, ugyanis a hivatala alá tartozó, faluhatáron túli népesség egésze emancipálódott a tapasztalati mezőn. Ennek oka logikailag lehetne a fent vázolt faluközösségi modell felbomlása, de általánosan elfogadott és mindmáig közös elképzelésünk/tudásunk megakadályoz bennünket, hogy ennek hitelt adjunk ekkoriban, és erre hárítsuk a felelősséget. Szükségszerű ezért feltennünk magunkban: Rácz Lajos korára valójában a lelkipásztorok hátráltak ki a falusi közösségből, és lettek azon felül vagy kívül állók. Ha mindez igaz, akkor az is igaz, hogy a Bornemissza-kor prédikátora valójában a falusi közösség tagja volt, és nem afölött állt. Úgy tűnik tehát, Bába Molnár Andrásné ezen a ponton hibázott. A lelkészt ugyanis nem tudta távol tartani a keresztelőtől, pedig ő is a köznek és a köz véleményének ágense volt. Mindent összevetve Maris és Mihály születése nem volt „esemény" a népesedés elvont fogalmának szem-pontjából még csak Berzétén sem, de igenis, sőt nagyon is „esemény" volt a renden őrködők és az azt megszegők, vagyis mindenki számára, ám kizárólag Berzétén. Esetünk relevanciája tehát nem népmozgalmi, hanem fontossága közösségre vonatkozó jelentést magában hordozó jellegében rejlik. Megjegyzendő azonban, hogy egészen más értelmezési keret állt rendelkezésére Maris és Mihály születésével való találkozásakor Bornemissza Jánosnak és Rácz Lajosnak.

IV. 2. „A fattyak minősége"

A házasságon kívüli születések berzétei interpretációjának történetéhez szükséges a hozzájuk fűződő viszonyt is feltérképeznünk. Ehhez a forráskörülményeink teljességgel azonosak azzal, amit a mennyiségi felmérésnél felhasználtunk, ugyanis a fattyúk kereszteléséről beszámoló anyakönyvi bejegyzések állnak rendelkezésünkre. Az eredmények azonban ebben az esetben halványabb kontúrral bírnak, mert itt a megesettek csoportjából részhalmazokat kell képeznünk, így az esetszámok csekélyek lesznek. Itt jegyezzük meg, hogy a presbitériumi jegyzőkönyvek szintén értékes források lehetnek, de – a 18. századi Berzéte esetében – mégis kevésbé informatívak a matriculákhoz mérten (már ha nem az elkövető személye, esetleg egy kétes értékű „erkölcsök története" érdekel bennünket), ugyanis a bennük olvasható ítéletek minden esetben differenciálatlan elutasítást tartalmaznak, a határozatok pedig szűkszavúak, legtöbbször csak a vétek tipizálását és a megtorlás megjelölését, esetleg az elkövetés hely-

milyen empirikus úton nyert, statisztikai nyelven szólva helyettesítő változót létrehoznunk, majd ez alapján mérni helytállóságát.

színét tartalmazzák.[114] A házasságon kívüli születésekkel kapcsolatos felfogásra sajátos módon inkább a bűnök kvantitatív feldolgozása látszana számomra járható útnak a jövőben, a paráznaság bűnének gyakoriságát kutatva.

Egy 18–19. századi berzétei anyakönyvet nem rendkívüli esetben három ponton lehet megfogni fattyainkra nézve: a szülőkre vonatkozó információknál, a keresztszülők megnevezésénél, végül a házasságon kívül született gyermek megnevezésénél. Utóbbinak különös jelentőséget tulajdonítunk, ezért később önállóan tárgyaljuk. Mindenekelőtt azonban van egy olyan körülmény a Molnár-fattyakra vonatkozóan, amit lehetetlen nem az anyjukat ért közítélet meghatározójának tekinteni. A figyelmes olvasó talán már észrevette azt a nem lényegtelen körülményt, hogy – amennyiben a fattyúk történetének kezdetét a rájuk vonatkozó kútfők kezdetével azonosítjuk – Molnár Panna fia és leánya a két első berzétei törvénytelen gyermek, sőt, Molnár Panna az első paráznaságáért penitenciát tartó személy. Persze biztosan nem arról van szó, hogy Berzétén azelőtt sosem született zabigyerek, de az már elképzelhető, hogy 1728 óta valóban nem volt ilyen eset, és ennél is fontosabb, hogy Maris és Mihály azok a fattyak, akiknek kereszteléséről először kellett feljegyzést készítenie bárkinek is. Nem kialakult gyakorlatról van szó tehát, hanem a gyakorlat kialakításáról. Ugyanez kiterjeszthető a parázna leányanya elítélésének idejére is, lévén 1748-as meghurcolásáig még mindig nem találkozunk törvénytelen származású berzéteivel. Ez az egyedülállóság – vagyis az, hogy hasonló bűnnel Molnár Pannán kívül majdnem legalább negyed évszázadon át nem botránkoztatta senki a berzéteieket – részben magyarázhatja az ügy lefolyásában a hosszú eltelt idő és az ennek ellenére meg nem engesztelődés együttjárását. De miképpen? Két irányban is. Egyfelől Molnár Panna elítélése és gyermekei megbélyegzése felfogható úgy, mint újszerű eljárás, amely megoldás az írásosság bevezetése keltette bizonytalanság – amit a 4 + 4 éves vita bizonyít – során merül fel. Ez a megoldási mód – azaz az elrettentés politikája – azonban végső soron alkalmatlannak bizonyul, hiszen az 1750-es években egymás után bukkantak elő a törvénytelen szülöttek: az elrettentés senkit sem látszott rettenteni. Ilyen súlyos szankciót (vagyis a kiűzést) pedig tömegesen nem lehetett alkalmazni, mivel a közösség megmaradását veszélyeztette volna. A másik lehetőség voltaképpen rokon az előbbivel: Molnár Panna esetére az anyakönyv előtti korszakban érvényes büntetési módot alkalmazták, méghozzá utoljára. A régi metódus alkalmazása már nem volt akadálymentes, a közösségben hosszas ellentét keletkezett talán Molnár Andrásné bábaasszony kap-

[114] Még a 19. századi berzétei consistoriumi protocollumok sem tartalmaznak még tehát olyan „krimi folyamokat", amilyeneket pl. BALÁZS KOVÁCS, 1980. 38–48. idéz.

csolathálója és az abba nem tartozók között, ám a bába feltételezett halálával utóbbi álláspont összeomlott, esetleg meggyengült. Innentől kezdve a folytatás ugyanaz, mint az előbbi történetben, azzal kiegészítve, hogy az affér írásba foglaltsága egyben a közösség megosztottságára is emlékeztetett, és így akadályozta a vita fellángolását, a radikális megoldás alkalmazását. Akárhogy is volt, Molnár Panna kiűzésének és a fattyúit elítélő rigmusoknak egyedülállósága a falu történetében magyarázhatónak látszik azzal, hogy az eset fordulópontot képez a régiből az újba.

Az 1728-ban kezdődő anyakönyvek paráználkodás által gyermeket nemző szülőinek mindjárt kitetszik egy sajátos tulajdonsága, nevezetesen, hogy eleinte kivétel nélkül nők. Pontosabban egy kivétellel, de éppen egy olyan kétes esetben, ahol – a prédikátorhoz hasonlatosan – nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy a csecsemő fattyú-e, illetve a falu annak számította-e, ugyanis 1768-ban Máriássy Pál kocsisának az anyakönyv szavai szerint *„idő előtt született, gyanús leánya"* jött világra. Egy további eset 1775-ben történt, amiről később szólunk. Ezen kívül 1810-ig minden esetben csak az anya nevét jegyzik fel. 1810-ben és 1815-ben azonban két ízben is szabályosan közlik először az apa majd az anya nevét, ezután 1847-ig ismét csak az anyák személyéről értesülünk. Két dolgot jelez számunkra a jelenség. Egyrészt azt, hogy a faluban, ha nem is jelezték az anyakönyvekben, de azért tudták, hogy ki volt a fattyú természetes apja. Ám ezentúl kétségtelen, hogy a törvénytelen gyermekkel járó szégyen általában teljességgel az anyára hárult. Ha a presbitériumi jegyzőkönyvek szintjén vizsgálódunk, vagyis a paráznaság vétkét keressük, hasonló a képlet. A paráznák (akiknek névsora alapjában véve lefedi a fattyút szülőkét) ebben a dokumentumban szintúgy mindig nők, de itt is volt egy időszak, amikor a törvénytelen viszonyt folytató nők tettestársai is elnyerték a megszégyenítést. Nem úgy azonban, hogy őket is elítélték, hanem továbbra is a nő szenvedte el a fenyítést, de lejegyezték azt, hogy kivel követte el bűnét. Utóbbi időszak kronológiai helye nem jelentőség nélküli, 1813 és 1816 között minden évben történt egy-egy ilyen eset, vagyis az anyakönyvben tapasztalható változással egyidőben. Az újítást könnyű lenne Katona Mihály személyes ízlésére fogni, hiszen mind a két forrás újszerű fejleményei az ő prédikátorsága idején keletkeztek, de akkor nem tudnánk megmagyarázni azt, hogyan lehettek olyan fattyúk, akik keresztelőjének az anyakönyvbe vezetése során nem tárta fel az apa kilétét. Mi több, 1813 előtt és még 1817 februárjában is (azaz még lelkészsége alatt), sőt, még 1816-ban is születtek olyan consistoriumi döntések, amelyek a férfit nem említik meg. Úgy fogalmaznánk tehát, hogy a rendről alkotott elképzelésben következett be – valójában csak időleges – változás, ami ilyen módon nem is annyira a törvénytelen kapcsolatokat terhelő felelősség nemek szerinti meg-

oszlásának átformálódását, hanem csak az ennek megítélésében történő elbizonytalanodást hozta.

A jelenség okaként nem személyes tényező, vagy a véletlen tárul elénk, hátterében sokkal inkább strukturális elemet kell keresnünk. Alkalmasnak látszik erre az illegitim születésszámok alakulásának vizsgálata, ott ugyanis azt vesszük észre, hogy éppen a 19. század első évtizedének vége és második évtizedének első fele az az időszak, amikor megtörténik a Bornemissza-korszak viszonyain való áttörés, és a fattyúk száma ugrásszerűen megnő, pontosabban rendszeres tapasztalássá válik. Talán erre a – meglehetősen hirtelen – átalakulásra adott ideiglenes válaszkísérletnek lehet tekinteni a felelősségi viszonyok értékelésében bekövetkező hangsúlyeltolódást.[115] Magyarázatunk hitelét növelheti, ha a már beharangozott 1775-ös fattyúról is megemlékezünk. Itt az anya majd a gyermek státusának megnevezése (vagyis, hogy fattyú) után a következők olvashatók zárójelben: „melyet vallott Polyák alias Kis Mihályra." Tehát a lelkész talán megkérdezte az anyát az apa személyéről, vagy ha nem is tette, legalábbis fontosnak tartotta, hogy az anyakönyvben rögzítse a köztudomású apát. Az esetnek kronológiai helye ugyancsak érdekes, ugyanis éppen a házasságon kívüli születések grafikonján bekövetkező kisebb hullámhegy kezdetén történt.[116]

Tovább keresve a házasságon kívüli születések anyakönyvi interpretációjának jegyeit, azt vehetjük észre, hogy a leányanyáknak gyakran nevezik meg szüleit is, de sohasem úgy, mint Molnár Panna ügyénél, mert mindig az apa nevét írják le, tehát itt aligha a keresztelőn való megjelenésük az ok, inkább csak a nagyapa személye általi azonosítás a cél. Az anyák vagy családjuk munkavégzéséről csupán véletlenül szerezhetünk értesülést. A leggyakoribb nevükhöz ragasztott

---

115 CERUTTI–CAVALLO, 2003. 218., 229., 235–241. is kifejezetten hangsúlyozza a szerelemgyerekek esetében a nemek közötti felelősség-megosztás változékonyságát. 17–18. századi piemonti vizsgálatuk alapján készült modelljük szerint eredendően a közösségben a férfinak és nőnek egyetemben kellett viselnie a felelősséget, sőt kifejezetten a férfi vállalja a terheket. Ám a közösség ellenőrző mechanizmusai időközben alkalmatlanná váltak feladatuk teljesítésére, mivel magukat a közösségeket, ezzel a nőt védő kapcsolatrendszereket az egyház uralmi törekvései felbomlasztották, ezzel a felelősség mind a gyermekért, mind a szexuális kapcsolatért kizárólag a nő vállát nyomta már. – Berzétén ugyan más a konstelláció (pl. itt a férfi felelőssége csak lehetőség, de végül sosem következik be), de fontos, hogy Ceruttiék értelmezésében a férfiúi felelősség szintén egyfajta közösségi válaszlehetőség a törvénytelen születés devianciájára.

116 Az egész bekezdésre lásd BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. (1) számú anyakönyv. 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. – I. (2) és II. számú berzétei anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.; BMREI X. számú jegyzőkönyv. Consistoriumi jegyzőkönyv. 1808–1847.

jelző, a „hajadon" ugyanis meglehetősen homályos e szempontból, ezenfelül találkozunk dajkával, szolgálóleánnyal, az apák és nagyapák között pedig bányásszal, kocsissal és juhásszal. A jogi pozíció csak két család esetében derül ki. 1786-ban és 1830-ban a berzétei nemes Sikur, 1797-ben, 1799-ben, 1833-ban és 1840-ben a szintén nemes, jólészi és berzétei Császár családban született házasságon kívüli gyermek. Itt valójában paraszti életmódú kisnemesekről van szó,[117] az anyakönyv ugyanezen személyek máshol történő szereplésekor el is felejti megemlíteni státusukat. Ugyanakkor a birtokos nemesség jószerivel egyetlen berzétei képviselőjénél, a Máriássy család ágainál és a hozzájuk beházasodottak demográfiai eseményeinél sohasem marad el a hosszas megtisztelő formulák használata, sőt a rájuk vonatkozó feljegyzések kiemelése a szövegből (aláhúzás vagy bekeretezés által), és a berzétei birtokos nemesség – a matricula szerint – nem is jegyzett törvénytelen utódokat.

Ki kell emelnünk a „fattyat vetők" tömegéből az özvegyek csoportját. Az ő megítélésük teljesen másnak látszik, mint a leányanyáké és házas nőké, amire az utal, hogy náluk a lelkész hajlamos nem azonosítani nyíltan a társadalmi jelenséget, vagyis nem nevezi gyermeküket fattyúnak. Ha a gyermek posztumusz, azt gondosan feljegyzik. Ha nem az elhunyttól való, akkor két eset lehetséges: vagy jelzik az özvegység tényét és a gyermek törvénytelenségét (kétszer találkoztunk ilyennel 1778-ban és 1803-ban), vagy csak az özvegyi státus nyer említést, miközben az apát nem találjuk meg az elmúlt hónapoknál a halotti anyakönyvben[118] (három esetben: 1763-ban, 1775-ben és 1791-ben). Az özvegy asszony szexuális kapcsolatának gyümölcsét tehát nem, de legalábbis nem egyértelműen a fattyúk kategóriája alatt fogták össze a berzétei lelkészek. Az, hogy valaki nem fattyú, azt is jelenti: fogantatásának körülményei nem írhatók le a paráznaság fogalmával. Az özvegynek valamelyest mindenképp szabadabb volt a helyzete a házasságon kívüli nemi élet tekintetében,[119] sőt az ezért rá

---

[117] Társadalmi kapcsolataikra jellemző, hogy 1799-ből arról értesülünk, hogy nemes Császár Erzsébetnek egy molnárlegénytől született fattya. Valami tekintélyt mégis jelenthetett nemességük, mert 1833-ban Nemes Császár Mária szülésekor nem nevezte az anyakönyv gyermekét törvénytelennek a többi ekkor születettel ellentétben, csak hajadon állapotát közölte. – UNSzJKE CsKK 1920842./3–4. számú mikrofilm. Berzétei református anyakönyvek 1773–1819.; 1820–1863.

[118] Ez a fajta kezelés hasonló módon megtalálható a füssi anyakönyv már említett bejegyzésében. – KÚR, 2000. 123; 126.

[119] A jelenséget néprajzi gyűjtések alapján a 20. századra is leírja VAJDA, 1995. 201–203. – Másképpen fogalmaz CERUTTI–CAVALLO, 2003. 217., akik szerint az özvegy maga a „kiváltképpen megbízhatatlan", a szexuálisan szabados nő, akik e pozíciójukat a felettük érvényesülő férfi kontroll megszűnésének köszönhetik.

rótt ítélet is enyhébb volt.[120] A hajadonok és házasok paráznaságának definiálása sem gond nélküli. Az eklézsiakövetők 1752-től 1762-ig vezetett listája szinte egybeesik az anyakönyvek megesett lányainak sorával, és csak két attól független eset van, tehát legfeljebb ketten nem szültek fattyút a paráznaságért elítéltek között – de lehet, hogy csak az anyakönyvek pontatlanok – mindenesetre a paráznaság vétke erősen kötődik a teherbeeséséhez is. Az eklézsiakövetés időpontjából is látszik,[121] hogy az nem közvetlenül a szexuális kapcsolatból fakadt, mert az anyakönyvek keresztelési dátumaival való egyeztetés után látható, hogy az anyáknak 7-8 hónapos terhesen kellett vállalkozniuk a közösség megengesztelésére, tehát a látható jegyek döntöttek.

Ki kell még emelnünk két olyan tényezőt, amelyek a megesett és nem megesett személyek közötti távolságra nézve kínálkozik forrásul. Egyrészt a 19. század első felében olyan jelenséget tapasztalhatunk, amit addig egyáltalán nem: Berzétén már nemcsak berzéteiek szültek fattyakat. 1823-ban egy szalóci hajadon Kőrösön hozta világra utódját, 1827-ben pedig egy rozsnyói Berzétén. Utóbbi esetében egészen nyílt a megfogalmazás: *„Rozsnyai lakos, de szülni Berzétére jött."* Van tehát egyfajta „turizmusa" a megesett lányoknak, ha az kicsiny volumenű is. A cél nyilvánvalóan az esemény elzárása az otthoni közösségtől.

Másrészt a fattyúk számára történő keresztszülő választás stratégiájában a Rácz Lajos-korszakban szintén elmozdulások tapasztalhatóak a 18. századi modellhez képest. Erre vonatkozó következtetéseinkről meg kell jegyeznünk, hogy felismerésükben az intuíció legalább akkora szerepet játszott, mint a tárgyszerű(nek gondolt) mérések. Ez abból fakad, hogy a változások igazolásához nemcsak a fattyút, hanem a törvényes gyermeket szülők keresztkoma-választási szokásait is fel kellene mérni, ami nyilvánvalóan külön tanulmányt igényel. Miben állnak tehát az elmozdulások? Az új modell nem követi a két archetípus egyikét sem, vagyis sem Molnár Mihályét, sem Marisét. Nincs szó tehát sem a törvényes szülötteknél jellemző metódusról, vagyis a falusi közösségbe integrálódott házaspár, illetve egymástól független férj és feleség választásáról, de nem is az a cél, hogy perifériális személyekkel kössenek valójában csak formális műrokonságot, helyesebben ez a két eljárási mód a 18. századi elterjedtségéhez mérten visszaszorul. A régi modell arra tört, hogy vagy a „normális", tehát házasságban születettekre jellemző sémák szerint cselekedjen, vagy – ha ez

---

[120] Az egész bekezdésre lásd BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. (1) számú anyakönyv. 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. – I. (2) és II. számú berzétei anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.

[121] BMREI II. számú jegyzőkönyv. Ecclesiát követett személyek jegyzéke.

nem sikerülhetett – az őt elítélő közösségtől és annak véleményétől próbálta távol tartani magát.

Ezzel szemben az új, helyesebben újonnan előtérbe kerülő elképzelés a falusi társadalom minél teljesebb megkímélését célozta az olyan fattyúkkal való érintkezésektől, amelyek a közösség nem deviáns tagjainak státusát veszélyeztethették, mégis kivétel nélkül olyanokat kívánt felkérni a műrokoni szerepre, akik teljes jogú tagjai voltak vagy várhatóan tagjai lettek a közösségnek. Veszélyesnek pedig akkor tekinthetjük a fattyúkkal kötött komaságot, ha a szerepet felvállaló döntése nem előzetesen elnézett az adott személynek. Ilyen előzetes elnézést több társadalmi jellemző is kiválthat: az ifjak (legények és hajadonok) csoportjába tartozás,[122] a fattyúval fennálló vérrokonság,[123] a falusi közösségen felülemelkedő tekintély (birtokosság, nemesség, lelkészi hivatal, oskolamesterség), illetve mindezek kombinációja. Alapja pedig vagy az ideiglenes kívüllállás, az állandó felül tartózkodás a közösség irányítása révén vagy a faluközösségben lévő mikroközösségen (család) belüli társi viszony. Mindhárom valamilyen időben vagy térben korlátozott felmentéssel bír a falu rendre vonatkozó elképzelése alól a törvénytelen gyermekekkel való érintkezés lehetőségeire nézve, azért, hogy a közösség a rend valamilyen magasabb rangú szabályát (a paternalista segítségnyújtástól a családi összetartásig és végül addig, hogy minden gyermeknek legyen keresztszülője) megtarthassa. Ez a rendszer népszerű keresztszülőket eredményez[124] a házasságon kívül születések keresztszülői piacán, mivel immár nem a falu egésze felel meg a feladatra. Ez pedig azt hozza, hogy a 19. század első felére a sosem látottan megnövekedett számú fattyakkal való műrokoni kapcsolatteremtést kevesebben képesek ellátni, mint addig. Egyben a keresztkomaság társadalmi intézménye ilyenformán nem okoz súrlódásokat a közösség és a közösség által törvénytelen szerelmük miatt továbbra is elítéltek között, éppen amiatt, mert a korábbinál nagyobb távolságra kerültek egymástól.[125]

---

122 Az ifjak keresztkomának választása azért nem igazán értelmezhető a baráti csoport választásaként, mert a néprajztudomány feltárta az asszonyi és lányi barátsági kapcsolatrendszer közötti mély, de hirtelen keletkező szakadékot, ami a megesett hajadonokat éppenséggel mindkettőből kizárta. – Lásd pl. VAJDA, 1988. 78.

123 A fattyúk keresztszülei között szintén a rokonsági és baráti/ifjúi kör jelentőségét találta Kolozsnémán MORVAY, 1984. 290., de kialakulását a 20. századra teszi. Ugyanezt találta a 19. és 20. század fordulóján Kelenyén és Ipolyfödémesen, valamint adatközlést is végzett NMEA Kéziratgyűjtemény CSÁKY, 1988. 37–44.

124 A kifejezés BENDA Gy., 2002. 5.-on.

125 A keresztszülőkre vonatkozó anyakönyvi adatokra lásd BMREI II. számú jegyzőkönyv. I. (1) számú anyakönyv. 1728–1773.; UNSzJKE CsKK 1920842. számú mikrofilm/3–4. – I. (2) és II. számú berzétei anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.

A házasságon kívüli születések berzétei értelmezésének történetében a minőségi jellemzők szerint is két nagyobb korszakot különíthetünk el. A már felhasznált kifejezésekkel élve: itt is találunk egy Bornemissza- és egy Rácz-féle korszakot. A változást elképzelésünk szerint a törvénytelen születések mennyiségi növekedése váltja ki, ami válaszadásra készteti a falusi társadalmat. A szorongást kiváltó jelenség megtöbbszöröződésével ugyanis arányosan nőtt a kiváltott szorongás mértéke is. A kezdeti válasz, ami mintegy az átmenet időszakát képezi, a felelősségi viszonyok radikális átalakulása felé mutat, nevezetesen a férfiak felelős volta felé. Ez az innováció azonban nemcsak a férfiaknak nem volt érdeke, de egyben éppen a megvédeni szándékozottat, a falu belső rendjét, szorosabban véve az átörökítés rendjét is veszélyeztette volna (a törvényesség elvével párhuzamos törvényes öröklés elvére gondolunk). Ezért olyan technikákat kellett kidolgozni, amelyek növelték a megesett nők (gyermekeikkel együtt) és a berzéteiek közötti távolságot a közösségen belül, ezzel a szorongás mértéke és a fattyak száma közötti egyenes arányosság megtörhetővé lett. Ugyanakkor az átörökítés rendje, tehát a törvényes gyermek széles értelemben vett öröklésének elve is megőrizhető maradt a törvénytelen gyermek és az őt szülő anya közvélemény általi meghurcolása útján, azaz a „fattyúproblematikához" való berzétei viszonyulás, a vétek súlyosságának megítélése és a megbüntetés mechanizmusa nem változott Bornemissza és Rácz időszaka között, leszámítva az átmeneti periódust.[126]

IV. 3. Házasságon kívül született szavak, avagy a fattyúk útja a nyelvben

A következőkben úgy tűnhet, hogy dolgozatunknak egyfajta excursusa kapott helyet. Noha valóban kissé távolról látszunk indítani elemzésünket, mégis reméljük, hogy sikerül visszatérnünk végül a berzétei esethez. Ebben a fejezetben tulajdonképpen egy előmunkálatra vállalkozunk, ami ahhoz nélkülözhetetlen, hogy megértsünk két olyan szöveget, két olyan forrást, amit eddig elhanyagolni látszottunk. Természetesen a rigmusokra gondolunk. A megértésen itt csak részben értünk annyit: kibontani jelentését – meg kívánjuk érteni a rigmus kapcsán megnyilvánulók szándékát is. Felmerülhet persze a kérdés: miként segíthet ebben egy, a következőkben olvasható elemzés, miért nem a beszélők közvetlen megismerésére törekszünk, úgy mint eddig? Erre csak

[126] A vázolt képlet legnagyobb hibája – amellett, hogy támogatására inkább csak szórványos jeleink vannak –, hogy nem ad, és nem is adhat semmiféle magyarázatot arra, hogy vajon miért növekedett meg a törvénytelen születések aránya Berzétén vagy bárhol másutt.

meggyőződésünkkel válaszolhatunk, amit talán a következő sorok valamelyest alá is támasztanak: arról van szó ugyanis, hogy a nyelv saját jogán is felhasználható forrásként a történeti kutatás számára.[127] Itt tehát a törvénytelen születések nyelvi (méghozzá kizárólag a magyar nyelvben előforduló) megjelenésformáiról, elsősorban pedig ezek időben való változásairól, valamint a változásokban megnyilvánuló dinamikáról kívánunk néhány gondolatot lejegyezni, amelynek során egy szinonima csoport szavainak jelentésbeli változásában az általános jegyeket keressük.[128] Jelezzük, erről a pontról beszéltünk úgy előszavunkban, mint a nyelv társadalomtörténetének irányzatához való kapcsolódásról. Az előbbi iskolát (bár talán inkább pusztán kutatási irányról lehet beszélni) megalapozó, programadó írásában Peter Burke négy pontban adja meg ennek főbb kérdésfelvetéseit a szociolingvisztika problémáinak történeti adaptálásával.[129] Ebből a hamarosan olvasható sorok leginkább hármat kívánnak érinteni: a házasságon kívül születettek megnevezésének változásai mentén talán valamelyest megvilágíthatjuk azt, hogy miként alakítja a nyelvhasználat a jelenséget és értékelését (azaz a társadalmat), illetve a jelenség (azaz a társadalom) a nyelvhasználatot, valamint kimutatni reméljük a társadalmi különbségek egy lenyomatát (esetleg kialakítóját is), a nyelvi rétegződést is a tárgyalt fogalom megjelöléseire nézve.

Kísérletezésünket elsősorban a Magyar Történeti Szövegtár[130] (továbbiakban MTSz) világhálón elérhető keresőrendszerére alapítjuk,[131] amelynek során a fent megnevezett fogalmakra vonatkozó kifejezések szándékunk szerint minél szélesebb körét óhajtjuk bevonni, néhány ott nem szereplő, de általam ismert szövegre való hivatkozást is segítségül hívva. A forráskörülményekből fakad axiómánk, amely az így nyerhető információk (leginkább statisztikai) bizonyosságára vonatkozik: a szövegtár anyagát és az azokat szerzők összetételét úgy fogjuk fel (a téma tárgyalhatóságának fenntartása érdekében), hogy az a minden-

---

127 PORTER, 1991. 2.

128 Nem hallgathatjuk el, hogy a tradicionális japán nyelvre vonatkozóan ugyanezt az elemzést HAYAMI, 1980. 397. teljes mértékig véghez viszi, igaz neki ehhez elegendő volt pusztán két mondat is. Az indusztrializáció előtti japánban ugyanis semmiféle megfelelője nincsen a fattyú és más rokonértelmű szavaknak, nem volt olyan kifejezés, mellyel elkülöníthetők lettek volna, noha – vagy inkább éppen amiatt, mert – széleskörű volt a nem házas felek általi gyereknemzés. A nem házasságból születettek nyelvi megkülönböztetése csak a Meidzsi reform után következett be statisztikai terminusként. – Akira Hayami e megjegyzésével foglalkozik még: LASLETT, 1980. 6.

129 BURKE, 2002. 114–130.

130 Más név alatt is megtaláltuk ugyanezen szövegtárat, mégpedig Nagyszótári Korpuszként.

131 http://www.nytud.hu/hhc (a továbbiakban az innen vett információkra külön nem hivatkozom).

kori magyarországi, magyar nyelven megnyilvánuló népességet megfelelőképpen reprezentálja (noha ebben valójában joggal kételkedhetünk). Csak annyi kikötést teszünk, hogy a reprezentatív jelleg csupán a társadalmi alapú nyelvi rétegződés legműveltebb, magát a köz előtti írásos megnyilvánulásban (is) kifejező csoporthoz köthető. További kikötésünk, hogy a vizsgálható időintervallum (egyelőre) az időben visszafelé haladva zárt, mert a szöveg-korpusz csak a 18. század végétől született műveket tartalmaz.

IV. 3. a. A vizsgált kifejezések és előtalálásuk gyakorisága, valamint ideje

Első lépésben a szóban forgó jelenséget leíró szóhasználat ismertetésére teszünk kísérletet.[132] A *Magyar szinonimaszótár* a következő rokon értelmű szavakat adja meg a törvénytelen gyerek megfelelőjeként: *házasságon kívüli gyerek, természetes gyerek, naturális gyerek, fattyú, zabigyerek, kakukkfióka.*[133] Balázs Kovács Sándornak a témánkhoz kapcsolódó néprajzi szakirodalomban folytatott gyűjtésére támaszkodva még jónéhány, főként tájnyelvi alakot felsorolhatunk: *törvénytelen ágyból született, tisztátalan ágyból származott, parázna ágyból született, bizonytalan atyától született, megesett lány gyermeke, faitalan ágyból születetett kölök, orozva kőtt györök, szerzett gyermek, kapott gyerek, szemétön szödött gyerök, gazon kapott, potyagyerek,*[134] *zabonnőtt, égalji gyerek, balkézről lett, kénytelenségből lett gyerek.*[135] További, hasonló értelmezést megengedő alakok gyanánt számba vehetjük a következőket is: *kakukktojás, kakukkfióka, orozva kelt, korcs, ebfaj, basztard, bitang, kölyök, vörönty,*[136] illetve *fatykó, hadigyerök,*[137] a modern demográfiában pedig (megfordítva a megszokott elnevezést) *nem törvényes szülött,*[138] valamint a talán csak a tudósi nyelv színesítését szolgáló *illegitim születésű.*[139] Sajátos színfoltját képezik a szinonimák halmazának a csángó megfelelők. A néprajzi gyűjtés a következő alakokat tárta fel a 20. században: erősen elterjedt a már jelzett *bitang*, de megtalálható a román hatásra született vagy egyenesen abból fordított *virág-*

---

132 A házasságon kívüli születést tárgyaló néprajzi tanulmányoknak majd mindegyike szükségét érzi a megnevezések számbavételének, mégis minden esetben elmarad a szóhasználat elemzése.

133 O. NAGY–RUZSICZKY, 1991.[5] 403.

134 BALÁZS KOVÁCS, 2000. 266–267.

135 VAJDA, 1995. 192.

136 KISS, 1999. 243.

137 ORTUTAY, 1982. 608. – Az előbbi megnevezések némelyikére lásd még TÁRKÁNY SZŰCS, 1981. 141.; VAJDA, 1988. 81.

138 KAMARÁS, 1998. 17.

139 ÁJUS–HENYE, 1992. 72.

gyermek, virágból csánt gyermek, virágból való buba, burjángyermek, burjánban csánt (vagy *lett*) *gyermek, burján buba.*[140] Itt kell nyilvánvalóvá tennünk, hogy vizsgálatunk terepe a magyar nyelv, ám annak egységét nem nyelvtani egybetartozás értelemben gondoljuk el, hanem egy egymással állandó és szoros kapcsolatban álló csoport közös és közösen változtatott (persze nem különbözőségek nélküli) produktumaként. Vizsgálatunkba így – fizikai elzártságuk miatt – a csángók törvénytelen gyermekekre vonatkozó megnevezéseit nem vonhattuk be.[141] Mi a felsoroltakat korántsem lefedő, sem a felsoroltak által teljesen lefedett hat olyan kifejezés előfordulásait vizsgáltuk meg a szövegtárban, amelyek egyrészt esetleg csak kapcsolatba hozhatók a törvénytelen születések problémakörével, vagyis vagy magára a születésre, foganásra, illetve az ily módon született utódra utalnak (ugyanakkor azokat az előfordulásokat is számba vettük, amelyek csak hangalakjukban utalnak az említettekre, értelmük nem azonos azokkal, vagyis általában szóösszetételekről, jelzős szerkezetekről van szó), másrészt az utókor szemével egyfajta fősodorvonalat képeznek, nem tájnyelvi alakok, hanem olyanok, amelyek használatára adott időben a fenti értelemben felfogott magyar nyelv mindahány alakítójának (tehát a történelmi Magyarországon mindenkinek, aki beszélt magyarul) lehetősége volt. A vizsgált kifejezések a következők: törvénytelen gyerek (vagy gyermek), törvénytelen születés, zabi gyerek (vagy zabigyerek), szerelemgyerek, fattyú, házasságon kívüli gyermek.

Ezek előfordulási gyakoriságában igen jelentős eltérések figyelhetők meg. Az előfordulások száma szerint csökkenő sorba rendezve a kifejezéseket a következő képet kapjuk:

Fattyú	147
Törvénytelen gyerek	30
Zabigyerek	14
Törvénytelen születés	6
Házasságon kívüli gyerek	5
Szerelemgyerek	4

Első látásra a fattyú szó alkalmazása a 18. század végétől a 20. század végéig terjedő irodalmi nyelvben túlnyomónak nevezhető. Elhagyhatatlan – történeti

[140] ERŐSS–HALÁSZ, 2002. 338–339.

[141] A jövőben azonban fontos szerepe lehetne az alább olvashatóknak a csángó magyarok szóhasználatában történő végigvezetésének, hiszen ez felfogható lenne eredményeink kontrolljaként, mivel az összehasonlításra lehetőséget ad a nyelvnek mint nyelvtani rendszernek az egybeesése, ami nemzetközi komparációban nem adott.

jellegű vizsgálatról lévén szó – a kifejezések idősorba rendezése, mégpedig ezt elsőként legkorábbi előfordulásuk alapján tettük meg:

Fattyú	1782
Törvénytelen születés	1873
Zabigyerek	1879
Törvénytelen gyermek	1894
Szerelemgyerek	1943
Házasságon kívüli gyerek	1957

Némileg meglepő a két sorrendben a kifejezések hasonló elrendeződése, azaz a korábban felbukkanó szavak és fordulatok gyakoribb előfordulása. Ennek magyarázatául a szövegek időrendben és témákban nem arányos kiválogatása – gondolatmenetünk hitelét védendő céllal – nem játszhat szerepet, mivel korábban jeleztük, hogy a vizsgálódás előfeltétele volt a szövegtár reprezentativitásának elfogadása. Ilyenformán csak az a megoldás kínálkozik, hogy vagy azt gondoljuk, hogy a történelemben visszafelé haladva a törvénytelen születéshez kapcsolódó kifejezések használata nőttön-nő, vagy arról van szó, hogy a korábban kialakult megnevezés nem veszett ki később sem a nyelvből, így egyszerűen sokkal több ideje maradt a szövegekben való előfordulásra. Ennek eldöntéséhez a (szövegtár szerinti) utolsó előfordulások áttekintése adhat fogódzót:

Házasságon kívüli gyermek	1981
Szerelemgyerek	1986
Fattyú	1990
Törvénytelen születés	1990
Törvénytelen gyermek	1992
Zabigyerek	1992

Látható, hogy voltaképpen lehetetlen az utolsó előkerülés alapján sorrendet felállítani, hiszen lényegében mindahány kifejezés fennmaradt napjaink irodalmi nyelvhasználatában is, ezért inkább az utóbbi feloldás mellett tehetjük le a garast, tehát a gyakoribb előfordulás oka általában a korai megjelenés és a hosszú fennmaradás együttes hozadéka.

Mindez azért igazán lényeges, mert azt mutatja meg, hogy a kifejezések nem egymást időben váltó, de nem is mindörökké létezett eszközök, ám – véleményem szerint – mégsem beszélhetünk teljes káoszról, sem kisebbfajta rendezetlenségről a tekintetben, hogy mikor melyik forma használtatott. Amennyi-

ben ugyanis visszatekintünk az első előfordulások alapján rendszerezett sorra, akkor talán sokakban és nem jogosulatlanul felötlik, hogy a fattyútól a házasságon kívüli gyermekig tartó folyamat, nemcsak a két vég(?)állomást, de a köztes megállókat is figyelembe véve, egyfajta finomodási (esetleg finomkodási), civilizálódási tendenciát jelez. Nagy kérdés, hogy mi áll ezen változás mögött: vajon a jelenség elfogadottságának növekedte okozza-e a változást, avagy éppen ellenkezőleg, az elutasítás olyan mértékű, hogy az elutasított személyre utaló szó ki nem mondhatóvá válik. Egyáltalán ez a tendencia nemcsak a mai ember szemszögéből adódik-e, nem arról van-e csupán szó, hogy az ő (mi) és a szavakat a múlt adott pillanatában kimondók ezt merőben másként látták? A következőkben ezen kérdések megválaszolására teszek kísérletet az egyes kifejezések hol részletezőbb, hol összefoglalóbb kifejtésével, valamint a „prefattyú", azaz a MTSz-ban szereplő korszak előtti időszak bemutatásával.

IV. 3. b. A fattyak megnevezésének időbeni folyamata

A MTSz anyaga szerint a fattyú szó a legrégibb alak a törvénytelen úton fogant leszármazott megnevezésére. Van azonban egy furcsaság ebben a korai időszakban, 1782-től 1805-ig, ugyanis az összesen 147 előfordulásból 39 – tehát időbeni egyenlő eloszlás esetére várt értéknél jóval nagyobb hányad – esik ekkorra. Az érdekes valójában az, hogy ennek ellenére a közel 40 szövegrész egyike sem használja a fattyú szót törvénytelen gyermek értelemben. A szó általában jelzői funkciót lát el, vagy szóösszetételekben szerepel. Leggyakoribb és legkorábbi alkalmazója az orvostudomány (pl. fattyú szakadásos daganat, fattyú nehézkesség, fattyú erőltetés, fattyú-tüdő-gyuladás [sic!]). Talán éppen az orvosi nyelvből átvéve alkalmazta ekkortájt Mátyási József verseiben immár a társadalomra ugyanezen képletet, azaz, az emberi test – társadalmi felépítmény analógiára alapozva, a test valamely részének, jelenségének fattyú, tehát nem igazi, hitvány voltára utal, amikor is így szól: „Senkinek sem szabad abban lenni restnek, / Ha nem fattyú tagja a polgári testnek." Megtalálható a vizsgált szó a funkciótlan káromkodás szalonképes kifejezőjeként is („Fattyúk illyenatták."), de igen gyakori mezőgazdasági szakszó gyanánt is (pl. fattyúvenyige, amit tsenevész venyigeként magyaráznak),[142] vagy a természettudomány terminológiájában (pl. fattyú-ón). Összefoglalva több tudományos és szépirodalmi fordulat alkalmazza a szót nem valódi, nem igazi, tökéletlen, hitvány, álsá-

[142] Ezt a használatot fattyúvesszőként Pápai Páriz Ferenc Bod Péter által kiegészített 1767-es kiadású magyar–latin szótára is közli (PÁPAI PÁRIZ, 1767. 81.).

gos, hiányos értelemben,[143] csak éppen a legszorosabb jelentésének alkalmazása marad el. Ilyenformán azt látjuk, hogy a megnevezés mondhatni „jelentésárnyalatbeli érintkezésen" alapuló metonímiaszerűségként alakult ki, amelynek során a fattyú szóhoz kapcsolt – mint láthatjuk – kivétel nélkül negatív konnotációk keltek életre.[144] Mindaddig tartott ez, amíg Budai Ferenc 1805-ben kiadott históriájában Hunyadi János bizonytalannak vélt származása során ki nem mondja, hogy egyesek fattyú gyermeknek tartották, amit a szöveg meg is magyaráz: „nem törvényes ágyból származó" – vagyis egy irodalmi szöveg „végre" legeredetibb és legkonkrétabb értelmében használta a szót.

Hogyan lehetséges ehhez a lappangó szóhasználathoz hozzáilleszteni az 1782 előtti korszak nyelvhasználatát és a többi vizsgált szinonima alkalmazását? Ennek magyarázatához néhány, a fattyú szó szemantikai változásaira vonatkozó, valljuk meg, inkább véletlenszerűen, mintsem szisztematikusan feltárt adatot kívánok felhozni, majd legvégül eljutni a törvénytelen születésre vonatkozó szavak használatának logikájáig.

Az okleveles gyakorlatban a törvénytelen születésre megtalált egyetlen magyar nyelvű kifejezés éppen a fattyú, amely a középkorban (legalábbis általunk ismert módon) hat esetben fordult elő a 14. századtól kezdve, általában valamilyen névalak részeként.[145] Más korabeli, magyarul fennmaradt rokonértelmű megnevezést a szótárirodalom alapján nem leltünk, tehát gyaníthatóan a legrégebbi szavunk ez a törvénytelen gyermek jelölésére, de az is látszik, hogy a középkorban nem létezett a szó leírhatatlanságának szabálya. Hasonló értelmű adattal bírunk a 16. század végéről is, mert a Károli-féle bibliafordítás így adja meg Pál zsidóknak írott levelének egy részletét: *„Hogy ha dorgálás nélkül valók vattok, melybe mindenek részesek, bizonyára fattyak*[146] *vattok és nem fiak."*[147] Ugyancsak a 16. századból való, de már a folyamatban előremutató jellegűnek minősíthető egy Balassi strófa első sora: *„De hitit ugyan nem állja, frigyét ez fattyú*

---

143 A szótárirodalmat követve az ilyen jelentésű használat első esetét 1577 körülre kell tennünk (BENKŐ, 1967. 853.).

144 Az MTSz-ben szereplő ide vonatkozó idézeteket kiegészíteném még eggyel, méghozzá Verseghy Ferenc 1804-ben megjelent Rikóti Mátyásából (VERSEGHY–FÖLDI–FAZEKAS, 1989. 389.): „...páváskodnak közttök az asszony-dandárok, / fejekenn ragyogván a fattyú boglárok."

145 SZAMOTA–ZOLNAI, 1902–06. 219; BENKŐ, 1967. 853.

146 A modern, akár a Károli- (lásd a Magyar Biblia Társulat 1996-os kiadását), akár a Káldi-féle (lásd a Szent Jeromos Bibliatársulat 1999-es kiadását) fordításon alapuló változat (talán nem véletlenül) fattyú helyett korcsot használ.

147 Zsid. 12, 8. – A szöveghely előzménye (Zsid. 12, 6.): „Mert a kit szeret az Úr megdorgálja, megostoroz pedig mindent a kit fiává fogad."

felbontja."[148] Az újítás abban rejlik, hogy Cupidót (róla van ugyanis szó) a fattyú szó – úgy érzem – nemcsak mint szorosan vett törvénytelen gyereket jelöli (noha Venus és Mars gyermekeként ez is megengedhető), hanem mintegy szitokszó is tevékenységére vonatkozólag, ezen jelentés pedig hidat képez a korábban vázolt „nem igazi" értelmezés irányába. A 18. századból is több példát ismerünk a szó alkalmazására, de ezek a köznapi nyelv területét képezik,[149] kivéve egy szépirodalmi példát, mégpedig az ún. Rákóczi-eposzt az 1670-es évek környékéről. Ez a mű még mindig a lehető legeredetibb jelentést alkalmazza, tehát a konkrétan így jellemezhető személyre vonatkoztatja a fattyúságot, amit a fiúi (értsd: édesgyermeki) szereppel állít ellentétbe az alkotó.[150]

Egészen mást tapasztalhatunk, ha a 18. század második felére tekintünk, amely korból jómagam nem tudtam olyan, a magas műveltség gyarapításának céljával meg-alkotott textust fellelni, amely egyenesen kimondaná a fattyú szót annak eredendő jelentésében. Érdemes lehet az erdélyi Rettegi György, azaz egy református visszaemlékező szavait idézni az 1773. esztendőről, ezen belül is Nyárádi Imre halála körülményeinek leírásakor:

„Kinek is halálát így beszélik, hogy megbetegedvén [ti. gyermekágyba kerülvén – B. D.] a felesége, lett egy fia. Volt-é, nem volt-é valami gyanúja a feleségéhez, nem tudják, de kétségkívül lenni kellett valami kevés[nek], mert midőn a felesége tudakozódott volna a gyermek keresztelése napjáról, Nyárádi mintegy tréfaképpen (mivel különben igen tréfás ember volt) azt mondotta volna, hogy ő nem kereszteltelteti, hanem kereszteltesse meg az, aki csinálta."[151]

Maga a jelenség körülíratik, de ki nem mondatik[152] a közönség elé szánt emlékiratban, azaz az 1805-ös időpont adódik a fattyú szó törvénytelen gyermek értelemben való újrafelbukkanásához a 17. századig kimutatott hasonló használat után. A fattyú közvetlen értelmű használatának elhagyásának kezdetére 1736-ból Apor Pétertől nyerhetünk adatot. A *Metamorphosis Transylvaniae*ban

148 BALASSI, 1961. 58.

149 SZABÓ T., 1982. 733–735.

150 N. N. [KORNIS?], 1988. 93.

151 RETTEGI, 1970. 298.

152 Érdekes, hogy a szintén a 18. században, de immár latinul író Bél Mátyásnál két ízben is sikerült nagyon hasonló körülírást lelnünk a törvénytelen kapcsolatra és gyermekre (BÉL, 1984. 464.; BÉL, 1989. 40–41.). Ez arra mutatna, hogy a magyar és a magyarországi latin szótárának formálódásában lehetett bizonyos párhuzamosság, ám később még utalunk arra, hogy inkább ellentett utak befutásáról lehet szó ebben az esetben, ami persze szintén megenged olyan metszéspontokat, ahol hasonló viszonyokat találunk.

Erdély generálisának házasságon kívül született gyermekéről esik szó. Állapotának megjelölésére Apor nem használja a fattyú szót, de a körülírást sem alkalmazza, ehelyett a legegyszerűbb módon kerüli meg a problémát: a magyar nyelvű szövegben nem magyar kifejezést használ, a tanácsúr *„illegitimus fiáról"* tesz említést. Másutt arról értesülünk, *„hogy egy fattyazó kurva vala Tarján."*[153] Apor szóhasználata – úgy tűnik – a presztízshierarchia által determinált: a tanácsúr törvénytelen gyermekére nem merészkedett már használni a fattyú kifejezést (bár még nem is írta körül), a kéjnővel szemben azonban nagyon is megengedte magának. Apor Péter tehát egy pillanatra talán engedelmeskedett az általa mélységesen megvetett „náj módinak".

IV. 3. c. A többi házasságon kívül születettre vonatkozó kifejezés

Le kell szögeznünk, hogy a fattyú szóhoz hasonlóan részletező elemzést nem adhatunk a nagyságrenddel kisebb számú előfordulások miatt és külön adatgyűjtésünk hiányában a többi kifejezésre vonatkozóan, mégis lejegyeznénk néhány még az ezt megelőzőeknél is bizonytalanabb, egyben kevésbé releváns, de a végső következtetéseinkhez – reményeink szerint – mégis segédanyagot nyújtó gondolatot a házasságon kívüli gyermekek későbbi szerepéről a szóhasználatban.

Adataink, tehát az MTSz szerint az időben a fattyút követő, magukra a gyermekekre vonatkozó szó a zabigyerek 1879-es dátummal, noha a nyelvtörténet korábbi (1855: zabi gyermekként) és jóval korábbi (1590: zab gyermekként) előfordulását is ismeri,[154] de ezeket a korai előfordulásokat előzetes feltételezésünk – tehát az MTSz reprezentativitása a magaskultúra szóhasználatára nézve – az irodalmi szövegek körén kívülre helyezi. A szó irodalmi alkalmazásában megfigyelhető egy helyesírási változás, mert 1922-ben találkozunk először zabigyerekkel, a zabi gyerek vagy zabi-gyerek írásmód helyében. Amennyiben ezt a szót is a fattyú mintájára a letűnés – lappangás – újrafeltűnés folyamatban kívánjuk elhelyezni, akkor a szóhasználat fennmaradásának végpontját a 20. század 40-es éveire tehetjük (5 előfordulás eddig), míg az ismételt megjelenést a 70-es, illetve 80-as évek fordulójára (9 előfordulás ekkortól). A törvénytelen gyermek megnevezés az MTSz alapján nem előzmény nélküli, mert a világra jövetel processzusát jelölő törvénytelen születés fordulatból adódik, ezért a kifejezést tekinthetjük a zabigyerek ilyenképpen létrejött finomításának. Mindkét kifejezés előfordulásai viszonylag egyenletesen oszlanak meg az 1980-as évekig,

[153] Apor, 1987. 42., 125.
[154] Benkő, 1976. 1181.

így azt gondoljuk a letűnés időszaka ez esetben vagy még nem indult meg, vagy éppen napjaink terméke.

Ezen letűnés keltette hullám „nyertesei" lehetnek a szerelemgyerek, illetve házasságon kívüli gyermek alakok, amelyek első megjelenése egyaránt nagyjából a 20. század közepére vezethető vissza. Előfordulásaik száma rendkívül alacsony, ám ezen kis esetszám (összesen 9) nagy hányada a század körülbelül utolsó negyedére tehető (7 eset). A „szerelemgyerekek" emellett – úgy tetszik – szigorúan elválnak a „házasságon kívül született gyermekektől", hiszen előbbi minden esetben a szépirodalomban, vagy abból való szó szerinti idézésnél kerül elő, miközben utóbbi csak és kizárólag tudományos, vagy legalább tudományos szándékkal írott szövegben található meg. Ma tehát a szépirodalomban – legalábbis az MTSz alapján – egy kifejezetten pozitív értékítéletet hordozó szóval, azaz a szerelemmel alkotott összetétellel jelölik a törvénytelen utódokat, míg a tudományos nyelvezet egy mondhatni „agyonbonyolított", mindenféle értékítélettől mentesíteni kívánt kifejezést alkalmaz (persze mi is sokszor ezt tesszük). Mégsem lehet azt mondani, hogy ettől a fattyak ne maradtak volna a szövegekben ugyanolyan fattyak mint korábban, tehát a társadalmi jelenség továbbra is problémaként jelentkezik ebben a kontextusban is. Erről afféle „szövegföldrajzi" megfigyelések árulkodnak, ugyanis amikor a házasságon kívül születettekről szerzőink már hosszasan írtak és kimerítették nyelvi eszköztárukat tárgyuk megnevezésére nézve, akkor kerülnek terítékre a régen használatos megjelölések, ezek jelentésének teljessége (szoros összefüggésben stílusértékükkel) azonban éppen vállalhatatlan a tudományos textusban keletkezésének idején, így a szó idézőjelbe kerül.[155] Utóbbi gondolatnak látványos, de egy for-

---

[155] Ezt teszi NMEA Kéziratgyűjtemény CSÁKY, 1988. 45. a fattyú, ERŐSS–HALÁSZ, 2002. 339. pedig a törvénytelen gyermek kifejezéssel. – Ugyanennek sokkal korábbi példája Széchenyi István tollából, a döblingi évekből való, aki szintén idézőjelbe teszi a fattyú szót. Szövegét azonban nemcsak ezért közöljük, hanem azért is, mert fontos gondolatokat közöl a törvénytelen gyerek pszichológiai berendezkedéséről élő elképzelésekről, valamint – úgy hiszem – pontos megfogalmazását adja az irodalom fattyúképének. Az idézet tehát Széchenyi *Önismeretéből* (SZÉCHENYI, 1993. 7890. rekord.): *„Szinte minden kivétel nélkül valami rut, minden kigondolható nyavalyákkal megrakott, vajmi szerencsétlen emberi collectiot, mely bizonyosan legnagyobb undorodást okozna, ha nem volna olyannyira szánakozásra méltó, s melynek nem egy exemplája, ha megtudja, hogy „fattyu", kinek sem hazája, sem atyja, de még csak neve sincs, és ki a sok asszony és férfiu dajka közt egy kissé „gondolkozni" is bátorkodik, kétségtelenül átkozni fogja azon majomszeretetet, melyhez képest őt ily átkozott existentiára felápolák, holott mint kisded, ha a természeti provisionak hagyják át, néhány napos korában minden fájdalom nélkül szenderedett volna el. Honnét aztán nem szeretet, nem háladat, de egyedül gyűlölet és boszu inspirálja gondolatait, tetteit, ha erős; vagy akaratlan kutyához illő hízelgés és hűség saturálja minden csepp vérét és nedvét, ha gyenge."*

dításból vett, ezért bizonytalan mértékben a fordító vagy a szerző leleményének betudható, egyszerre a leírt hatás alatt álló és azt megfordításával kigúnyoló (lásd az idézőjel elhelyezését) példája a következő idézet: „... *AF szeretné, ha minden* fattyú („szerelemgyerek") *[kiemelés tőlem – B. D.] egyenesbe jönne...*"[156]

IV. 3. d. A kifejezések változásának dinamikája

Ezen alpontot összefoglalásnak szánjuk, amelyben a témánkhoz kapcsolódó szóhasználat történetének általunk feltárt – feltételezett logikáját kívánjuk kifejteni, egyben kísérletet téve a kérdéskör társadalomtörténeti relevanciájának megfogalmazására.

A megjelölés ősállapota, azaz maga a fattyú szó az első évszázadokat tekintve vélhetően egyeduralkodóként jelent meg hosszú évszázadokon keresztül, de legalábbis a 17. század végéig. A 18. századra érzékelhető a tárgyalandó fejlődés vagy inkább átalakulás a szóhasználatban. Ekkor az irodalmi nyelvezetben áll be változás, hiszen utóbbiban a fattyú, majd az újabb és újabb éppen aktuális kifejezés egy idő múltán rendre felcseréltetik egy stílusértékében egyre finomodó, illetve finomabbnak észlelt megnevezésre, noha a lecserélt alak is előtalálható a továbbiakban egy bizonyos lappangási periódus (tehát kizárólag nem házasságon kívül született gyermek értelmű, leginkább szóösszetételekben történő használat) után. A lecserélő kifejezés pedig változatlanul folytatja a korábbi gyakorlatot, vagyis előbb vagy utóbb ez is felváltatik. Az irodalmi nyelvben a folyamatot – a dolgozat során felmutatott összes változáshoz hasonlatosan – a végső soron demográfiai jelenség morális eseményként való értelmezése mozgatja, mert amennyiben végigtekintünk a hivatkozott bármely idézeten, avagy az MTSz jónéhány találatán, egyértelművé lesz, hogy minden szerző erkölcsileg problematikusnak ítéli a házasságon kívüli születés tényét. Mindez pedig független attól, hogy ezért a szerző az anyát, az apát, a családot vagy akár éppen a rosszalló külvilágot[157] hibáztatja, illetve attól is, hogy milyen mértékű problémát lát benne. Ezen súlyos ítéletek mögött azt a tételt véljük felfedezni, amelyet dolgozatunk elején axiómaként kötöttünk ki, vagyis azt, hogy a házasságon kívül született utód mind születésének körülményeivel, mind személyének létezésével normaszegést „követ el". A veszélyérzet létezésének időtlen valóságosságát a régmúltban már többször is bemutattuk dolgozatunk során, azt azonban, hogy a törvénytelen születéshez máig kötődik ugyanezen erős aggodalom, egy modern szövegre történő hivatkozással illusztrálnám,

---

156 BEY, 2001. 84.

157 Jó példa utóbbira NÁDAS, 1986. 197.-on olvasható szövegrészlet.

amelyre ugyancsak az MTSz hívta fel figyelmemet. Szent-Györgyi Albert a penicillin és a fogamzásgátló tabletta megjelenésének következményeiről így írt 1983-ban megjelent kötetében: *„Úgy látszik, régi erkölcseink alapján a terhességtől és a nemi betegségektől való félelem állott, lévén az erkölcsök a társadalmi létet lehetővé tevő előírások. Egy nemi betegségekkel és* törvénytelen gyermekekkel terhelt társadalom nem lehetett volna szilárd *[kiemelés tőlem – B. D.].”*[158]

Mit okoz ez az „aggodalmi állandó” a nyelvben? A szóban forgó nyelvi változásnak mint finomodásnak a tézisét sikerült talán megdöntenünk, az csak optikai csalódás a múltra tekintve. Az éppen a saját kora előtt használt formulát (ez ma nagyjából a törvénytelen gyerek alak) mindenki otrombának érezte, így – mivel finomodásról nincs szó – meggondolatlanság lenne a megfigyelt nyelvi folyamatot a probléma fokozatos kisebbedésével elkendőzni. A kiváltó ok a dolgozatunkban főszerepet játszó konstans, illetve a belőle fakadó szorongás, még pontosabban a szorongás csökkentésének a szándéka. A permanens félelem a megfelelő kifejezést tabuvá alakítja, így a kimondhatatlanná váló[159] szót másik váltja,[160] vagy a szorongás oly erős, hogy a tabuvá alakítás túl korán megtörténik és egyfajta „kifejezés nélküli” állapot keletkezik, ilyen esetben körülíró formulák keletkeznek akár hosszabb időre is, a szorongást keltő hangalak pedig új jelentésekhez kapcsolódik és átkerül egészen más területek szóhasználatába, példának okán a tudományosság nyelvébe. Az adott helyzetben a társadalmi szereplőkben, azaz tulajdonképpen a könyvek íróiban, megint csak kevesebb aggodalmat keltő megjelölésre alakul ki igény, amelyből fakadóan megszülető új gyakorlat egyben a kifinomult modor részévé válik, így az utókor számára az előzőnél kevésbé súlyos ítéletet tartalmazónak tűnik, idővel az új fordulattal szemben is kialakul az averzió, az szintén tabuvá alakul, megint új szó jelenik meg. Ezzel egyidőben az „első generációs” alak a más területeken történő használat által (legalábbis részben) megmenekül a korábban hozzá kapcsolódó félelemtől – noha a jelentéséhez kapcsolt negatív mellékértelmek fennmaradnak – így újra elnyeri a helyét a nyelvhasználatban házasságon kívül született gyermek értelemben. A spirál pedig a jelenhez közelítve folytatódik egyre kisebb köröket megtéve, tehát (tekintsünk csak a fentebb közölt második kis táblázatunkra) egyre gyorsuló ütemben.

---

158 SZENT-GYÖRGYI, 1983. 265–266.

159 A kimondhatatlanság konkrét példája lehet a már említett fattyú-korcs csere a bibliafordításokban, de Balassinál is – tehát egy eleve nem fordítandó, hanem csak híven közlendő szövegnél – a fattyú szót a költő 20. század eleji kiadója illendőbb kifejezéssel váltotta fel a verstani szabályokkal is dacolva: http://w3.enternet.hu/bkiado/balassi.htm.

160 Persze ezt a váltást nem szigorúan egymást követőnek, hanem időben egymást szinte bizonyosan átfedőnek képzeljük el.

Máshogy fogalmazva: adott egy szócsoport, amelynek tagjai három dologgal rendelkeznek: közös elsődleges jelentéssel, eltérő hangalakokkal, végül újra csak közös, a jelentés társadalmi értelmezéséből fakadó, tehát a jelentéstől és nem a hangalaktól elválaszthatatlan konnotációval. A konnotáció szorongást kelt, ezért a jelentéstől való elszakítására lenne szükség, a nyelv alakítóinak azonban csak a hangalak megváltoztatására van kompetenciája, mert a mellékértelem és a jelentés elválasztása a társadalom által elgondolt erkölcsi rendnek a felbomlását eredményezné. Így az újabb és újabb hangalakok csak időleges nyugalmat engednek, az általuk jelölt jelentés és konnotáció összekapcsolódása fokozatosan ismét elviselhetetlenné lesz, azaz az egyes hangalak történetében is feltételezhető egy hullámmozgással leírható változás. A „fattyúproblematika" esetében a társadalom folytonosan alakítja a nyelvet. Annak alakulását megrajzolva egy értelmezési bázist kaptunk, azt a spirált, amelybe ha bizonyos kútfőket, szövegeket (pl. rigmusainkat) elhelyezünk, lehetővé válik értelmezésük, egyben – paradox módon – ahhoz is közelebb jutunk, hogy a nyelvhasználat miként alakította vagy kívánta alakítani a társadalmat.[161]

IV. 3. e. A házasságon kívül született szavak Berzétén

Emlékeztetnünk kell rá, hogy a vázolt folyamatot az irodalminak nevezett nyelvre nézve ismertük fel, a magyar nyelvet átfogó úgymond magaskultúra hordozóinak tetteiről és kényszereiről számolhattunk be. A mi esetünk léptéke azonban más, ezért vizsgálatunk számára is adekvát léptéket kell választanunk, tehát a nyelvi folyamat Berzétén belüli lefolyását kell megragadnunk, forrásunk – azaz a rigmusok – csak ott válik értelmezhetővé. Nincs más hátra, a jelen dolgozatban már számos alkalommal kisajtolt anyakönyvekben kell áttekintenünk a házasságon kívüli gyermekekre vonatkozó szóhasználatot. Nyilvánvaló, hogy direkt módon a lelkészek nevezéktanát deríthetjük csak fel, illetve hogy az esetlegesen kiveszőalakok nyelvbe való visszatérését nem figyelhetjük meg, ilyenek alkalmazására a hivatalos jellegű iratok esetén aligha van mód.

Az anyakönyvek törvénytelen szülöttjeit 1728-tól tehát a következőképpen nevezik meg a lelkészek, ha anyjuk nem özvegy:[162]

---

161 Eretnek jellege miatt csak lábjegyzetben merem megjegyezni (remélve: az olvasó figyelmét elkerüli), hogy érdemes lenne talán elgondolkodni akár a házasságon kívüli születések számának esetleges függéséről a szóhasználatbeli változás éppen érvényes lépcsőfokától. Annak hullámzása talán ehhez is köthető.

162 Ugyanis, mint korábban már szóltunk róla az özvegyek esetében előfordul, hogy nincs semmilyen feltűnő megjelölés. – Az adatsor forrása: BMREI II. jegyzőkönyv. I. (1)

1728–1759	Fattyú
1760	Törvényes férj nélkül született
1761–1762	[Csak az anya megadva hajadonként]
1768	Idő előtt született gyanús
1774–1786	Fattyú
1787–1803	Tisztátalan ágyból született
1808–1847	Törvénytelen ágyból született/való/származott
1830	Fattyú (1 eset)
1833	[Csak az anya megadva] (2 eset)
1844	Törvénytelen fiú (1 eset)
1847	Törvénytelen lány (1 eset)

Az első ami szemünkbe tűnik az, hogy előző gondolatmenetünk nem mutatkozik tökéletes meggondolatlanságnak: a fattyúk nómenklatúrája itt is időben változó, sőt a változások egyfelől nem tűnnek teljesen rendszertelennek, másfelől az egész nyelvnél megfigyelttől teljesen elütőnek. Három alapköve látszik a sorozatnak: eleinte a fattyúk, majd a tisztátalan, végül a törvénytelen ágyból származók. A fattyú az 1760-as évekig töretlenül tartja pozícióit, ekkortól azonban (egy évtizeden keresztül) elbizonytalanodás észlelhető használatában. A helyette felmerülő új megnevezések igen érdekesek. Részint azért, mert ad hoc jellegűeknek tűnnek, használatuk egy-két esetre korlátozódik, aztán nyomtalanul kivesznek (leszámítva a tulajdonképpeni meg nem nevezést, ami jóval később rövid időre visszatér), részint pedig azért, mert rendkívül erős a hasonlatosság az 1760-as évek berzétei út-, vagy inkább szókeresése a magyar nyelv 18. századi, kifejezés nélküli, ezzel párhuzamosan pedig a tudományos nyelvben lappangó szóhasználatával. A különbség annyiban áll, hogy falunk lelki tanítói nem engedhették meg maguknak a kor szerzőinél fellelt terjengős körülírásokat az anyakönyvek tömör bejegyzéseiben, nekik rövidebb (de talán az írókénál is körülményesebb) körülírásokat kellett használniuk. A fattyú szó megkerülésének ravasz, éppen ezért legsikerültebb esetét is megleljük, azt, hogy csupán az anyáról jegyeznek fel olyan információt, ami utal a jelenségre, a gyermekről szóló szöveg nem különbözik a törvényeseknél használttól.

---

számú anyakönyv.; UNSzJKE CsKK 1920842./3–4. számú mikrofilm. Az I. (2) számú és a II. számú anyakönyv. 1773–1819. 1820–1863.; BMREI A rudnai leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek. 1728–1773.; BMREI A kőrösi leányegyház jegyzőkönyve. Anyakönyvek 1743–1761.

1774-től a már eltűnni vélt fattyú szó azonban váratlanul visszanyerte, és kétségek nélkül megtartotta több, mint egy évtizeden át már-már elveszni hitt állásait. A visszatérés felfogható akár a szankcionálás gyakorlatában már kimutatni próbált, férfi–nő viszonylatban megjelenő, halvány, egyidejű változás részeként is. A fattyú szó utolsó, tízéves ciklusa szinte pontosan lefedi a törvénytelen keresztelések számának első megugrását magával hozó kisebbik hullámot. A kihívásra való válaszadásban szerepet játszhatott – a bűn részleges férfiakra hárítása mellett – a fattyú, azaz egy korábban már használhatatlannak ítélt, mert szorongást kiváltó mellékértelemmel bíró szó restaurációja, hiszen ilyen előzmények után a csecsemő „lefattyúzása" kifejezetten a magatartás, elsősorban pedig az anya és nem a gyerek fokozottabb megbüntetését célozta, amely büntetési mód el is halt a demográfiai hullámmozgás elülésével.[163]

Ezután a tisztátalan, majd törvénytelen ágyból született kifejezések jelentkeznek, olyan elemek tehát, amelyek nem annyira az MTSz-hoz való hasonlításra alkalmasak, hanem az abban végzett kutatásunk eredményeit egészítik ki, egy lehetséges feloldását adva az ott kialakult kissé szakadozott képnek. A két kifejezés lehet ugyanis a fattyú és a törvénytelen gyermek közötti, eddig mélynek látszó szakadékban, illetve annak helyén.[164] Az mindenestre jelzi a két szó illeszkedését egyre inkább alakuló sorozatunkba, hogy az utókor szemében értelmezhető nyom, vagyis a finomodás látszata itt is felfedhető. Amíg a tisztátalan ágy közvetlenül a szexuális cselekményre és annak morális jelentésére utal, addig a bizarrnak hangzó törvénytelen ágy szókapcsolat már csak a viszony jogi vonzatát foglalja magában. A törvénytelen ágy és törvénytelen gyermek közötti váltás teljeskörűen valószínűleg a vizsgálatunk lezárását követő néhány évben mehetett végbe, amely a korábbiaknál ugyan magától értetődőbbnek tűnik, de ugyancsak észlelhetjük az utókor által képzelt finomodási sorozat részeként, ahol a szexuális cselekményről végleg átterelődött a hangsúly a gyermek jogállására.[165]

---

163 Hogyha továbbra is kitartanánk eretnek gondolatfűzési irányunk (tehát a szóhasználat, mint a népesedés és a társadalmi változások mozgatója) mellett, akkor azt mondhatnánk, hogy a fattyú szó restaurációjára azért volt szükség, mert elhagyása oly mértékben oldotta a szorongást, hogy elharapóztak a törvénytelen nemzések.

164 Itt jegyezzük meg, hogy a zabigyerek szót egyetlen egyszer sem találjuk meg az anyakönyvekben.

165 Az anyakönyvek „házasságon kívüli nyelvhasználatának" elemzésére nem ismerek hasonló elemzést, leírást is csak egyet, de az igencsak elgondolkodtató. BENDA Gy., [2002]. 85. röviden összefoglalja a keszthelyi, latin nyelvű, katolikus anyakönyvek elkezdésétől a 19. század közepéig zajló változásokat. A kiinduló ponton a gyermek állapotát általában nem jelölték külön, az apához pedig az *„incerto patre"* (nagyjából annyi mint: bizonytalan apától való) megjegyzést fűzték. Az 1760-as évektől szinte kizá-

Feltűnhetett, hogy nem beszéltünk még a legérdekesebb zárványról, az egész koncepciónkat megdönteni látszó anakronizmusról, egy 1830. évi keresztelésnél szereplő fattyú szóról. Nos, úgy gondoljuk, hogy a körülmények megismerése után ezt az elsőre kivételnek látszó alkalmazást éppen egy elgondolásunkat erősítő pillérré tehetjük. Az említett év júniusának 24. napján Fejes József berzétei prédikátor *„Sikúr Julis fattyú gyermekét Andrást"* keresztelte. A feljegyzés június 24-ére teszi a születés napját is. A fattyúnak aposztrofálás nemcsak az egész folyamattól elütő, de ugyanazon a lapon, ahol András szerepel, találunk még házasságon kívül születettet, akit nem így neveznek, ugyancsak Fejes József tollából. Fejes döntése azonban nem érthetetlen, nem oktalanul tért vissza egy több mint negyven éve nem használt, mert a maga idejében szorongást keltő, Fejes idejében pedig túlzottan durvának érzett kifejezéshez. A lelkipásztor ugyanis rendelkezett valamivel, ami ezt nemcsak lehetővé, de – saját személyisége egyensúlyának megőrzése végett – szükségszerűvé is tette: érzelmi többlettel. A bejegyzés alatt ugyanis szerepel másfél sor írás, amelynek bizonyos részeit a papír penészedése, rongálódása, valamint az íráskép összeszorulása (az oldal legalján tartózkodunk) olvashatatlanná teszi. Ami azonban olvasható, az teljes magyarázatot ad a sajátos szóhasználatra: *„Jegyzés. Ezt a gyermeket a* hitetlen anyja *[itt és később a kiemelés tőlem – B. D.]... [az olvashatatlan szavak]* Mátyás találta fel." Nem tudjuk egészen pontosan, hogy mit tett Sikúr Julis fattyával, de az őt minősítő hitetlen jelzőből nyilvánvaló, hogy tette felindította Fejest. Abból pedig, hogy valamiféle Mátyás megtalálta a gyereket (és talán ő vitte el megkeresztelni is),[166] valószínűsíthető az anya tette: sorsára hagyta az aznap született csecsemőt, hogy elveszejtse. Fejes József tehát szándékoltan élt a régi szóhasználattal, szándékoltan volt tehát az a környezetétől elütő is, a gyermek fattyúként való megjelölésével ugyanis az anya erőteljesebb megbélyegzése és megbüntetése volt a célja.

---

rólagos lesz az *„ex illegitimo thoro"* (annyi mint: törvénytelen ágyból való) alak, 1801-től pedig a házasságon kívüli gyermeket *„spurius"*-nak (leginkább fattyúkét fordítható, bár PÁPAI PÁRIZ, 1767. 398. a zab-gyermek latin megfelelőjeként is megadja) nevezik. Az eredmény a Keszthely – Berzéte komparációban megdöbbentő. Nem elég ugyanis, hogy a változások időpontja nagyon is rímelni látszik a két esetben, de a folyamat iránya nyílegyenesen ellenkező is a két matriculában, Keszthelyen éppen a törvénytelen gyermektől a fattyú felé tart a szóhasználat változása. Érdemes lenne felvetni a kérdést: nem lehet-e, hogy a különbség nem Berzéte és Keszthely között áll fenn, hanem a magyar és a magyarországi latin nyelv között, illetve a folyamat ellentétes irányát nem esetleg az egyikben (alighanem a magyarban) beállt változásokra a másik által adott reakció eredményezi.

166 Mindenesetre nem ő lett a keresztapa.

Végezetül van még egy lehetséges ellenérv, amivel szemben fel kell vérteznünk magunkat, nevezetesen: az egész változás nemcsak a berzétei lelkészek személyes ízlését tükrözi-e? Rövid válaszunk így hangzik: szó sincs ilyesmiről. A szóhasználat kronológiája és lelkészek archontológiájának időhatárai nem egyeztethetőek, legfeljebb egy-egy ponton, ám a személyes innovációkat az utódok legtöbbször továbbvitték, így a személyes ízlésnek inkább csak továbblendítő szerep jutott olykor-olykor az anyakönyvi szótár változásának folyamatában. Emeljük ki ismét csak Harangozó Miklós esetét, akinek nevéhez a tisztátalan ágyból született kifejezés látszik kötődni. 1787-ben valóban ő vezette be az új alakot, ami éppen egy időben történt az anyakönyvi szerkezetváltásával. Előtte hosszú éveken keresztül a fattyút használta, amit eredetileg nem ő hozott vissza az anyakönyvekbe, hanem elődje. Távoztával eltűnni látszik a tisztátalan ágyból született alak, de mire az újjal találkozunk, már eltelt négy fattyúszületés nélküli év, Nádaskay Dánielnek csak ekkor kell nevet adnia egy fattyúnak törvénytelen ágyról beszélve. Erre többet nem is volt módja, mert székében Katona Mihály követte, aki szóhasználatában is követte őt, noha mintát Nádaskay alig adott.

Eddig a berzétei szóhasználat változásának ívét és logikáját vizsgáltuk, pontosabban a magyar nyelvre általánosan jellemzőt vetettük össze a lelkészek hivatalos írásain keresztül megismerni vágyott berzétei nyelvével. Az összevetésnek nem maradhat el az időbeni dimenziója sem. E szemszögből első látásra nyilvánvaló a két folyamat meg nem feleltethetősége. Ez azonban csak részben igaz. A mindkét vizsgálatnál legjobban dokumentált fattyú szónál egyértelmű a berzétei nyelv késése a magyar irodalmihoz képest. Míg utóbbiban az 1730-as évektől nem tudjuk alkalmazását kimutatni, addig előbbi ezt a 60-as évekig töretlenül használja: csak ekkor váltak láthatóvá a nyomtatott betű esetében már évtizedek óta létező tünetek, azaz a körülírás, ráadásul a fattyúnak ezek után is bekövetkezett még egy (a szóból fakadó szorongással esetleg tudatosan élő) berzétei reneszánsza.[167] A törvénytelen ágyból származó és törvénytelen gyermek kifejezések viszont nagyon is korszerűnek mutatkoznak, jóval az MTSz-ben lévő első előfordulásuk előtt már alkalmaztatnak falunkban.[168]

---

[167] Ez a késés nem számít különlegességnek. BÖSZÖRMÉNYI, 1998: 164–165. a hódmezővásárhelyi református anyakönyvekben az 1760-as évekből, 1764-ből, 1768-ból, 1775-ből hoz fel példaként olyan bejegyzéseket, amely tartalmazza a nevezetes szót. DIENES E., 2002. 48. közöl a fattyú szót használó részletet a kunhegyesi református egyház iratai közül.

[168] Ez jelzi, hogy az MTSz reprezentativitására vonatkozó feltevésünk inkább csak a modellalkotást lehetővé tévő feltételezés volt, mintsem valóság.

A kettősség megmagyarázására részben korábbi eredményeinket, részben a szociolingvisztikát kell segítségül hívnunk. Utóbbi tudományágnak alapvető közhelye, sőt tulajdonképpen kiindulópontja, hogy egy nyelv használatának egésze a beszélők között nem egyenletesen oszlik el, hanem társadalmi jellemzőktől függően. Mindez igaz a nyelv változására is. A változás lezajlása sem nem szükségszerű, sem nem egyforma, de még csak nem is bizonyosan egyidejű. A változás mégsem teljesen rendszertelen: számos szakasza és típusa dolgoztatott ki a nyelvészek által. William Labov a hangváltozások mechanizmusát kutatva mutatta ki a nyelvi változás azon típusát, amely a társadalmi felépítmény csúcsán álló rétegtől indul ki. Ilyen esetben meglátása szerint az új elem a nyelvhasználók mindegyikére nézve presztízsmodellként fog hatni, és a változás a társadalmi csoportok legmagasabb réteggel fenntartott kapcsolatainak sűrűségétől függő sebességgel elterjed, és főként a gondosabb nyelvhasználat során érvényesül.[169] Tegyünk most kísérletet a hangváltozás e típusának szóhasználatra való alkalmazására. A történészi gondolatmenetben meglehetősen kalandor vállalkozásnak tetszene megkeresni a társadalomban legmagasabban álló réteget, de annyit a mi esetünk is megenged, hogy belássuk a különbséget a berzétei falusi közösség és a MTSz szerzői, tehát tudósok, írók és költők között a társadalomban elfoglalt helyükre nézve, bármilyen jellemzőt válasszunk is ki. A berzétei nyelvhasználók számára a magyarországi nyelvhasználók egy része, a magukat a nyomtatott betű útján kifejezők elfogadhatók voltak nyelvalakítóként, azok elképzelése a nyelvről presztízsmodellként jelentkezhetett. A két csoport közötti kapcsolatok sűrűségéről meglévő, falu–város, illetve értelmiség–parasztság dichotómiákból táplálkozó sémáink azt mondatják velünk, hogy a változás berzétei befogadása komoly időt vehetett igénybe (ezt a szakaszt nevezhetnénk a késedelmes követés időszakának), a megkésettség a fattyú szó elvetése esetében egyáltalán nem váratlan. A 19. század első felében azonban azt vehetjük észre, hogy a berzéteiek „behozták" lemaradásukat, a törvénytelen születések megnevezésében a presztízsmodellel együtt mozogtak (ez lehetne az egyidejű változás korszaka). Ha ezt elfogadnánk, akkor magyarázatul olyan átalakulást kellene bemutatnunk a 18. és 19. század fordulójának berzétei társadalomtörténetében, amelynek hozadéka vagy a presztízsmodellt kidolgozó réteggel fenntartott kapcsolatok forradalmi megsokszorozódása, vagy a csatlakozás hozzájuk. Utóbbi azonban nyilvánvaló képtelenség, előbbire pedig semmi sem utal, sőt elsősorban az írni és olvasni tudásról felderítettek egyenesen ellentmondanak ennek, nehéz, pontosabban lehetetlen ugyanis az írásos kultúrához csatlakozni úgy, hogy nem tudunk írni. Az okot tehát másutt kell keresnünk.

[169] LABOV, 1975. 279–282; WARDHAUGH 1995. 182–184.

Emlékeztetnénk azokra a személyekre, akiken keresztül megismerhettük a berzétei szóhasználat számunkra lényeges aspektusát, a lelkészekről és az általuk anyakönyvbe írt szavakról van szó. Velük kapcsolatban pedig fel kell elevenítenünk azt a következtetést, amelyet a berzétei és leányegyházbeli illegitimitási arányok alakulásának vizsgálatából vezettünk le. Eszerint a Bornemisszakori, de immár úgy is mondhatnánk, „fattyú-kori" lelkész a falusi közösség tagja volt, annak sajátos rendjét/erkölcsét tartotta szem előtt, kapcsolatai, szemhatára a falu határain alig terjedt túl, nyelvhasználati elképzelései is ilyen módon elzárkózók lehettek, helyesebben a falusi közösségével együtt haladtak, így a fattyú szó kiveszése az általa vezetett anyakönyvből hosszas és lassú folyamat volt. A Rácz-korszak lelkipásztora viszont kihátrált a falusi közösségből, látóköre kiterjedt, egész egyházközségét egyenlő mértékben magába foglalta, berzéteiből egyházszervezetének hivatalnokává vált, és valószínűleg az egyházszervezeten keresztül kapcsolatrendszere is mindenekelőtt Berzétén kívülivé lett. Ezzel nem egyszerűen csak fogékonnyá vált a presztízsmodellre, könnyen meglehet ugyanis, hogy az azt kialakító csoport tagjává vált, és ezzel elengedhetetlenül az az által bírt, nyomtatott „magas kultúra" hordozójává. Ezért az anyakönyv naprakészsége a házasságon kívül született szavak alkalmazásában. Ez az eredmény elszomoríthat bennünket, mert azt jelenti, hogy a 19. századra elvesztettük a kapcsolatot a minket végső soron egyedül érdeklő berzétei falusi közösség szóhasználatának változási folyamatával. A kép ennyire nem elkeserítő, hiszen a lelkész személyében éppen a berzéteiek között, de nem velük élő presztízsmodellt tisztelhetjük, a közeli minta válik számunkra megismerhetővé.

V. A rigmus és az interpretációk történetének értelmezése

V. 1. A rigmus tartalma és szándéka

Magyarázatot kell tehát találnunk arra, hogy a rigmusok tartalma és formája milyen módon kapcsolódik Molnár Panna fattyú gyermekeinek születéséhez, illetőleg megkeresztelésük processzusához, meg kell értenünk a beszélő szándékát, szavainak hatását. A költemények szó szerinti értelmezése egyébiránt rendkívül nehézkesnek látszik, annál is inkább, mert a szerző számára érezhetően legalább olyan fontos – az egyébként mégoly döcögő – rím, mint a jelentésben megnyilvánuló koherencia. A természeti képeket azonban (állat- és növénynevek) vagy sztereotip fordulatokat („Nyalka legényt illet a sarkantyú") – úgy véljük – csak első látásra és a mai, városi ember ismeretanyagából kiindulva

hozhatjuk kevéssé kapcsolatba a törvénytelen születések társadalmi problémájával. Feladatunk így a számunkra első látásra teljesen ismeretlen kódrendszer felfejtése.

Első tekintetre úgy tűnik fel előttünk, hogy a két versezet első képe mindig direkt módon utal annak tárgyára, vagyis a fattyúra és felmenőire, míg az ezt követők szinte csak a rím kedvéért, vagy egészen távoli nyelvi asszociációk okán szerepelnek. Ez a jelleg olyan érzést kelt bennünk, mintha az adott lelkész pusztán variációkat írna egy témára: az illegitim születés csak felkelti érdeklődését, és ezt kielégítendő rímeket farag önnön magának minél nagyobb nyelvben való gyönyörködésére, azaz a líraiságot meg sem célzó versfaragásról van szó. Megfogalmazódik gyanúnk, hogy Bornemissza János, a berzétei nyáj pásztora (hiszen Batta neki tulajdonítja az ominózus sorokat) számtalan más esetben (akár olyankor is, ha azt nem kísérhette rosszallás) is papírra vetett, sőt speciális verseskönyvébe, azaz az anyakönyvekbe írt hasonló gúnyolókat. Ebben az esetben felmerülhetne bennünk az is, hogy eszerint nem is veendő túlzottan komolyan erkölcsi megrovása az ismert körülmények között világra jött Maris vagy Mihály miatt. Először is rá kell mutatnunk, hogy az anyakönyvi verselés ekkoriban sem megszokott dolog Berzétén, a mi két rigmusunkhoz hasonló esetet nem sikerült találnunk. A következőkben azt próbáljuk néhány adattal alátámasztani, miért nem igazán elfogadható a fenti gondolatmenet. Ezt elsősorban a rigmusok szóhasználata útján kívánjuk bemutatni, argumentációnk lényege pedig az, hogy valójában a néhány rímelő sor nagyon is súlyos és meggondolt megítélést fed.

Mi tehát a rigmusok tartalma? A második háromsoros felütésében vitathatatlan a lesújtó vélemény: *„Ebnek eb a társa"*. Ez a kutyaként való aposztrofálás egyértelműen nem a gyermekre, hanem szüleire utal, ami korántsem lényegtelen, ugyanis annyit jelent, hogy van a versikékben olyan szövegrész, ami azt sejteti, hogy az apának is van vállalni való része az elkövetett bűn okán az anyára háramló büntetésből. Vagyis az „anyakönyvi fattyúk" kezelésének első berzétei eseteiben, mondhatni referenciamunkáiban, már megvolt a lehetősége a felelősség nemek közötti kiegyenlítődésének. Az első versike kezdete viszont kifejezetten a törvénytelen utódról emlékezik meg: *„Zabgyermek a fattyú"*. Első látásra meglepő és zavarba ejtő a zabgyermek kifejezés használata, mert az anyakönyvek sem eleddig, sem később nem alkalmazták. Mindazonáltal 1590-ből már van adat máshonnan a forma létezésére, de akkor még külön írva.[170] Mégis úgy gondoljuk, a nálunk szereplő zabgyermek nem házasságon kívül született gyermekként értelmezendő. A zabgyermek szóból ugyanis az első tag mára már

[170] BENKŐ, 1976. 1181.

elhomályosult jelentésben veendő, vagyis itt a „zab" előtag – hasonlóan más manapság ugyancsak nem használt és a „zab" szót tartalmazó szóösszetételekhez, illetve jelzős szerkezetekhez – nem valódit, értéktelent, hamisat jelent,[171] így a sor nem egyszerűen a két szó mai értelmében veendő, a rímelést lehetővé tévő tautológia.[172] Ha pedig nem funkciótlan önismétlés, akkor úgy kell olvasni a sorunkat, hogy: „Értéktelen/hamis/nem igazi gyermek a fattyú". A fattyú szó értelmezésével nincs nehéz dolgunk, ezen a ponton csak a berzétei nyelvi folyamatról kialakított modellünkbe kell behelyettesítenünk azt. Az 1760-as évek előtti időszakról eszerint tudjuk, hogy a fattyú kifejezés használata egyelőre egyrészt általános, másrészt nem terhelt a szorongást keltő konnotációktól, szemben a nyomtatott kultúra nyelvével. Molnár Mihály ekként jelölése tehát semmilyen értékítéletet nem tartalmaz, helyesebben nem is képes tartalmazni, és végül éppen ez az a körülmény, ami szükségessé teszi a rigmus megalkotását. A keresztelési bejegyzés tárgyszerű, száraz részében szereplő fattyú szó önmagában ugyanis ekkoriban nem tudott olyan tartalmakat közölni, amelyeket a beszélő igényelt a fattyúnak mint társadalmi jelenségnek az észlelésével kapcsolatban, ezért verset kellett fűznie a bejegyzéshez. Így lett a jelentéséből fakadóan pejoratív[173] „zabgyermek" minősítés elengedhetetlenné a rigmusban, amelynek szerepeltetése explicitté teszi a lelkész lesújtó ítéletét, sőt éppen ennek explikálása a kizárólagos funkciója. A vers valójában nem más, mint a házasságon kívüli születésekről írt generális vélemény, amelyből a beszélő Molnár Pannáról alkotott véleménye deduktív úton vezethető le. 1830-ban a törvénytelen ágyból származott Sikúr András – anyjának elítélése érdekében történt – „lefattyazásához", érzelmi többletre volt szükség. 1740-ben és 1744-ben a fattyú Molnár Maris és Mihály – anyjának elítélése érdekében történt – gúnydalba foglalásához szintén ilyen érzelmi többlet igényeltetett. Ám míg előbbinél Sikúr Julis szörnyű tette volt a kiváltó ok, addig Molnár Panna esetében elég volt csupán fattyút szülnie. A szigorúbb elbánás azzal hozható kapcsolatba, hogy cselekedetével első volt a berzétei közösségben.

Ugyanennek a véleménynek a kifejtését szolgálják a rigmusokban előtalálható természeti képek is. A kóró kifejezést kukoricaszár értelemben esetleg a szerző asszociációs tevékenysége révén tudjuk összekötni a törvénytelen születésekkel,

---

171 Ez az értelmezés még esetünk után jónéhány évtizeddel is megtalálható, ma már kissé bizarrnak ható szerkezetben, ugyanis Verseghy Ferenc *„középüdőbeli zab cultúráról"* (TOLNAI, 1929.) beszél.

172 Értsd tehát: a *„Zabgyermek a fattyú"* sor, nem azt jelenti, mint ugyanezen szavak mai értelmében, vagyis nem annyit tesz, hogy házasságon kívüli gyermek a házasságon kívüli gyermek.

173 BENKŐ, 1976. 1180–1181.

ugyanis – legalábbis az egyes tájnyelvekben – létezett a fattyúkóró szó, amely a kukorica fattyúhajtását jelölte.[174] *„Kígyóhagymának ebkapor a társa"* mondja következő vizsgálandó képünk. Mindkét növénynév mögött gyomnövényt tart számon a népi tudás, méghozzá közmondásosan veszélyeseket: előbbinek a vetésben való megjelenése félelmet gerjeszt,[175] utóbbiról pedig a következőket tartják, illetve a következő mondatok őrzik jellegüket: *„Tiszta égvirág, meg ebkapor a búzaföld"*, valamint *"Annyi [...] van [...], mint az ebkapor."*[176] Ilyenformán egyértelmű a versezet szerzőjének szándékolt törvénytelen kapcsolat – gyomnövény analógiája, amely alapján a házasságon kívüli viszony kártékony a társadalomra: akár a gyom a búzamezőn, úgy teszi tisztátalanná a közösség egyébként tiszta erkölcsét, ezenfelül szapora is. Végül pedig elhagyhatatlan az, hogy a két gaz mögött ott található a két törvénytelen frigyre, vagy legalábbis törvényen kívüli alkalmi kapcsolatba lépő személy. Immár nem csupán arról van szó, hogy valamilyen mértékben a férfinak is viselnie kell a felelősséget, hanem egyenesen nem lehet különbséget tenni nemek szerint a felelősség mértékében. Teljes az egyenlőség, hisz az egyik ebkapor a másik kígyóhagyma, az egyik kutya, másik eb, tehát az anyakönyv hallgatása a férfi szerepéről a gyermek keresztelésekor semmiképpen sem jelenti a 18. század közepén – tehát az első bizonytalansági periódusban – a feléje áradó megvetés hiányát.

Összefoglalva: annak közvetlen kiváltó oka, hogy 1740-ben és 1744-ben a berzétei keresztelési anyakönyvben Molnár Panna gyermekeinek keresztelésével gúnydalt fűzött a lelkipásztor, a lelkésznek, vagyis a falusi közösség tagjának, végső soron tehát a berzétei faluközösségnek a nyelvi változásban meglévő lemaradásából fakadt. A rigmus látszólag rendszertelen szövege pedig nagyon is átgondoltnak tűnik, célja a szerző házasságon kívüli születésekre vonatkozó eszméinek majdhogynem rendszeres kifejtése, az eszmék tartalma pedig az, hogy az erkölcsi rend fenntartása végett a megesett nő elítélésére, felelősségre vonására van szükség, a megejtővel, azaz a férfival egyetemben. Ez a vélekedés Bornemissza János értelmezése a Molnár-gyerekek születéséről. A vázolt idea érvényre jutásához nyolc évre volt szükség, a nyolc év alatt legalább egy olyan heroikus alakot kellett legyűrnie, mint amilyen Bába Molnár Andrásné volt. Végül módosult is az elképzelés, mert – a későbbi bizonytalanságok mellett is – csak a megejtő férfiak újra teljes jogú férfiakká rehabilitációjával kerülhetett be a berzétei egyházközösség morális kódexébe.

---

174 B. LŐRINCZY, 1988. 294; B. LŐRINCZY, 1992. 493.

175 A kígyóhagymáról: B. LŐRINCZY, 1988. 308.

176 Az ebkaporról: B. LŐRINCZY, 1988. 9.

V. 2. A lejegyzők személye

Munkánk során többször keresgéltük már a lelkészek személye és cselekvésük közötti kapcsolat nyomait. A Molnár fattyak anyakönyvi tételei körül szerepet vállaló lelki tanítók életútjáról és az esethez való viszonyukról megpróbálnánk itt részletesebben adatokat gyűjteni.[177] Célunk ezzel az, hogy eljussunk végre ahhoz, hogy melyikük, miért és miként interpretálta az Molnár leszármazottak születését. Kiket kell tehát vizsgálnunk? Bornemissza Jánost, a rigmus leíróját, Rácz Lajost a rigmus áthúzóját, végül az áthúzott rigmus kiolvasóját. Utóbbi nem Batta György, tehát az esetet publikáló személy, ő valószínűleg magát az anyakönyvet nem is vette a kezébe, könyve ezen részletének értelmi szerzője Maklári Pap Lajos volt. Korábbi dolgozatunkban azonban felvetettünk néhány gondolatot arról, hogy az általam kőrösi háborúnak nevezett, a kőrösi és a berzétei egyháztagok között folyó, a 18. században kezdődő, majd egészen a 19. század végéig, tehát Batta időszakáig tartó egyenetlenkedés láncolatot milyen módon zárta le Batta György kicsiny kötetének rejtjeles üzeneteivel. Akkor úgy találtuk, hogy Batta nemcsak lezárta azt, hanem kifejezetten e lezárás véghezvitele volt az a feladat, amiért rövid ideig felkérték az egyház vezetésére. Batta szerepköre a modernkori podesta fogalmával írható le, azaz a 19. század végén éppen azt használta ki a szóban forgó prédikátor, hogy a falu közösségén kívül állt.[178] A Batta életpályája utáni kutakodás utóbbi körülmény miatt itt sem indokolatlan, a szituáció ugyanis sokban hasonló az általunk vizsgálthoz.

Bornemissza Jánosról csupán annyi tudunk az ominózus bejegyzések megtételén kívül, hogy 1736 óta ő volt a berzétei egyház pásztora.[179] Rácz Lajos Imoláról érkezett falunkba 1839 tavaszán. Őt – áthúzó mozdulata okán – valóságos erkölcscsősznek vélhettük eleddig, csakhogy az egyháztörténet tudja róla, hogy „részegeskedésével botránkoztatta" eklézsiáját. Igaz csak 1845 óta tette ezt, illetve ez idő óta tűnt fel ez a helybenlakóknak. Ekkor a református közösség kétéves türelmi időt adott neki, de végül 1847-ben javíthatatlan iszákossága miatt letették hivatalából, amelyre egyébiránt 2000 Ft adósságot hagyott, majd egy év múlva meg is halt.[180] Ha a részegeskedés nem is, de az abból fakadó hát-

---

177 Hasonló természetű, a református lelkészek életpályájának vizsgálatát mint az egyházközség életének egyik determinánsát figyelembe vevő tanulmányt lásd KÓSA, 1993. 17–25.-nál.

178 A kőrösi háborúról lásd BOLGÁR, 2002. 28–32, illetve BATTA, 1891. számos részletét. A könyv forrásaként itt is számos ponton szolgált BMREI XII. számú jegyzőkönyv. MAKLÁRI PAP, é. n. anyaggyűjtése.

179 BATTA, 1891. 147.

180 BATTA, 1891. 151.

rányok tapasztalhatóak a rendelkezésünkre álló forrásanyagban is, hiszen Rácz lelkészségekor egy idő után egyre kevesebbszer teszi névjegyét a keresztelési jegyzőkönyv utolsó rubrikájába, és egyre többször segéd- és/vagy nem berzétei lelkészek végezték a keresztelést – valószínűleg italozása akadályozta meg kötelessége ellátásában.[181] Rácz Lajos tehát, legalábbis hivatali ideje végén, a faluközösség józan életre vonatkozó törvényét[182] megszegte, vagy inkább nem alkalmazta. Amikor az – vagyis a közösség – megpróbálta érvényesíteni akaratát, a saját maga alkotta szabály megtartását óhajtotta, Rácz akkor sem vetette alá magát annak. Ez a kívülállás és kívülről szemlélés látszik megnyilvánulni a rigmus áthúzásában és az ehhez fűzött megjegyzésben. De vajon mi botránkoztatta meg Ráczot ilyen mértékben? Alighanem a rigmus hangneme, közelebbről pedig annak legalpáribban hangzó eleme: a fattyú szó – mondhatnánk meggondolatlanul. Rácz Lajos ugyanis egyetlen módon akadhatott rá a Molnár Panna-féle bejegyzésre. Úgy, hogy ráérő idejében lapozgatta az anyakönyveket – az 1728 és 1773 közötti anyakönyvbe pedig kétségtelenül belelapozott, hiszen fattyaink esete is ott van feljegyezve – abban viszont tucatszámra találhatott olyan tételeket, amely a fattyú szóval jelölte meg a szülöttet. Azokat a feljegyzéseket azonban Rácz egyetlen egyszer sem „bántotta", nem hagyta ott tolla nyomát, egyáltalán nem mutat semmi arra, hogy azok zavarták volna.[183] A lelkészi méltóságot szükségszerűen más ponton látta tehát Rácz sérülni. Ahogy ő maga mondja: a „beszéddel" volt problémája. Azt ugyanis léha verselésnek tartotta, aminek semmi helye nincs az anyakönyvben. Olyan maradandó jelnek fogta fel, ami a lelkész szigorú komolyságát nem választotta el a parasztok vaskos viselkedésétől, hanem utóbbiban feloldotta előbbit, ezért a rigmus maradandóságának megsemmisítése mellett döntött. Rácz a lelkészre és a népre jellemző kultúra közötti hasonlóság tagadására törekedett, saját magát a falusi közösséggel szemben kívánta meghatározni itt és részegeskedési ügyében is. A közösség viszont saját rendjét kívánta lelki tanítójára kényszeríteni. Rácz idejében az egyházközösség és az egyházközösség lelkésze harcban állt egymással.

---

181 UNSzJKE CsKK 1920842/4. számú mikrofilm. A Berzétei Református Egyház anyakönyvei. II. számú anyakönyv. 1820–1863.

182 A józanság törvényét nem egyházi utasításként, hanem a paraszti életmódból racionálisan levezethető, de a falusi erkölcs részeként megjelenő jelenségként értékeli BALÁZS KOVÁCS, 1996. 303–304.

183 Valószínűleg Rácz már a fattyú szó visszatérésének a szakaszában járt, amit a köznyelvben talán alkalmazott is, a hivatalos iratokban azonban csak megtűrte és nem alkalmazta.

Batta esetében egy rövid biográfiájára is akadtunk, amelyet rövidsége okán szó szerint is idézhetünk: „Batta[184] *György ref. lelkész, született 1847-ben Zádorfalván. Pályája kezdetén Szuhafőn, Bejében, és Berzétén lelkészkedett, a hol az egyház hívei, érdemei méltánylásául, díszes bibliával [sic!] ajándékozták meg. Jelenleg simon[y]i lelkész. Írt alkalmi és egyházi beszédeket; – főműve: 'A berzétei ref. egyház története'.*"[185] Látható, hogy a „podesta" és az egyházközösség kapcsolata sokat javult az eltelt évtizedek alatt. Az is feltűnő, hogy Battának sokat hivatkozott könyvén kívül más művei is megjelentek,[186] Batta már nemcsak a nyomtatott kultúra képviselőinek hatása alatt állt, de ő maga tartozott annak alakítói közé. Maklári Pap Lajos életútja sok tekintetben illeszthető Battáéhoz. A Maklári tevékenységébe való rövid betekintés egyben egy homályos pillantást enged vetni arra is, tudunk-e arról valamit, vajon mit hallhattak a törvénytelen születésekről vasárnaponként a templomukban falunk lakói. Természetesen erről semmiféle nagy tömegű és bizonyosságot magában hordozó adathalmaz nem áll rendelkezésünkre,[187] de mégis megközelíthetjük úgy, hogy megvizsgáljuk egyetlen berzétei lelkipásztor, Maklári Pap Lajos teológiai munkásságát.[188] E művek kapcsán feltételezhetjük, hogy ha nem is kell a bennük olvasható gondolatokat hősünk elméjében megszületett originális eszmének tekintenünk, de korántsem valószerűtlen, hogy ugyanezen, átvett ideák a lelkész esetében internalizáltként kezelhetők, így az is sejthető, hogy az egyháziak ezen elképzeléseiket adták tovább a falu kálvinista közönségének. Batta György azt mondja Maklári Papról, hogy két publikált (*Bibliai egyezményes szótár, Temetési beszédvázlatok*), illetve két kéziratban maradt mű (*Alkalmi imádságok, Kis-Kátê*) szerzője volt.[189] Mi magunk ebből csak az elsőként említett művet tudtuk előtalálni két kiadásban,[190] míg a másik fellelt alkotás – egy konfirmációs katekizmus[191] – nem szerepel a listán. A bibliai szótár, vagyis másként szólva a konkordancia összefüggő gondolatokat értelemszerűen nem tartalmaz, de megmutatja, hogy a nemi erkölccsel kapcsolatban milyen bibliai helyeket hozhatott fel prédikációi során Maklári a berzétei templomban. A kötet számos a házasságot védő, a paráznaságot meg-

184 A vezetéknév az eredeti szövegben is kurziválva.

185 BOROVSZKY, é.n. 364. – Újabban ismét lexikon szócikk született életútjáról (TÖKÖLY, 1999. 38.). Ez előbbi tudásunkat annyival egészíti ki, hogy megtudjuk: pályakezdése is a rimasimonyi egyházközséghez kötődik, és élete is itt nyert befejezést 1913-ban.

186 Egyébként egyiket sem találtuk meg.

187 Feljegyzett prédikációkra ugyanis egyetlen lelkész esetében sem leltünk.

188 Ilyet ugyanis csak nála tudtunk találni.

189 BATTA, 1891. 152.

190 MAKLÁRI PAP, 1855., illetve MAKLÁRI PAP, 1874.[2]

191 MAKLÁRI PAP, 1867.

vető szöveghelyre hivatkozik,[192] de a műben szerepel maga a „fattyu" (sic!) szócikk is, ahol a már említett hely (Zsid. 12, 8.) kerül terítékre a vizsolyi Bibliából. Eszerint a falu kálvinistái a 19. században hallhatták az idézett szavakat és az ahhoz a lelkész által fűzött magyarázatot, amelyben kifejeződik – ha nem is elsődleges mondandóként – a törvénytelen vagy édesgyermek, valamint a szülő közötti kapocs eredendően és alapvetően különböző jellege.

Az említett katekizmust inkább a közösségi kontrollnak a hívek felé közvetített modellje szemszögéből érdemes megfigyelnünk, az ugyanis tartalmazza a több mint 100 évvel azelőtt, Molnár Pannával szemben követett eljárás alapvonalait. A káté egyik kérdése arra vonatkozik, hogy vajon *„a hitetlen s erkölcstelen egyháztagokkal az elöljáróknak mint kell cselekedni"*. A válasz szerint az elöljáróknak (alighanem a presbitérium tagjairól van szó, köztük a lelkészről is) kötelessége az ilyen tag – akár többszöri – megintése, végül a református egyházból való kirekesztése, ugyanakkor „észhez térés" esetén a visszafogadása.[193] A kirekesztés mozzanata révén tehát még a 19. században sem veszett ki a bába lányának megbüntetése során alkalmazott fenyítékek gondolata Berzétén. Meggyőződésünk viszont, hogy ez a tétel már csak arra való, hogy a katekumenekkel ezt szigorúan bebifláztassák. Ha ugyanis végignézünk az ország vagy Berzéte század második felének kálvinista, egyházi erkölcsbíráskodásán, akkor azt konstatálhatjuk, hogy ilyen kirekesztés lényegében nem létezett ekkor már.[194] Úgy véljük ennek az eljárásnak nem volt már valóságos szerepe az egyházközség életében. Rögzítése a katekizmusban azt közvetítette inkább csak a berzéteiek felé, hogy a közösség tagjainak névsora felett – elvileg – maga a presbitérium által képviseltetett közösség dönthet, és ezt a jogát a lelkész nem kívánja megkérdőjelezni vagy ebbe különösebben beleavatkozni, személye legfeljebb a „közpresbiterek" sorában bújik meg e kérdésben.

Batta és Maklári Pap pályafutása párhuzamosnak látszik a falusi közösséggel való kapcsolattartás tekintetében, a Rácz-korszakhoz mérten a viszony ugyanis sokkal kiegyensúlyozottabbnak tűnik. Batta érdemeit maga a közösség ismerte el, Maklári Pap pedig kátéjában hangsúlyozta a közösség képviselőinek szerepét saját erkölcseinek óvása során és végett. Ugyanakkor mindkét lelkésznél tapasztalhatók azok a jelek, amelyek kétségkívül a nyomtatott magaskultúrához és annak alakításához kötötte őket. Miért olvasta tehát ki Maklári, és miért közölte Batta a Rácz által még megsemmisíteni kívánt rigmusokat (kér-

192 MAKLÁRI PAP, 1874.[2] 177.; 401–402.

193 MAKLÁRI PAP, 1867. 14.

194 Lásd pl. KÓSA, 1994. 79.; 106.; 108–109. kifejtését a gyulai református egyház és vele a presbitérium erkölcsbíráskodásának felszámolódásáról, noha a különféle szabályozások továbbra is rájuk rótták ezt a feladatot.

dezhetjük, immár jómagunk is a káté formára áttérve)? Azért, mert közösség és a lelkész kulturális környezetének, kapcsolatrendszerének tartós szétválása megszüntette a Rácz korszakában még dúló konkurálást a két fél között, a két út végleg elvált egymástól. Sőt Maklári és Batta immár nem egyszerűen másutt tájékozódtak, mint a falusiak, hanem előbbiek immár tudósok voltak.[195] Egyháztörténet-írásuk – még ha csak a műkedvelésig jutott is – célként a megismerés (csalóka) képzetére tekintett, hatott rájuk a korabeli céhes történészi módszertan, a két lelkész magát a tárgyilagos tényközlő és -felismerő – ma már kissé álságosnak vélt – pozíciójába helyezte, a rigmus interpretációjának a 19. század végére elveszett az erkölcsi tartalma.

VI. Zárszó gyanánt: a szerzőség kérdésétől a népi kultúra fennmaradásáig

Gondolatfűzésünk végéhez közelítve a rigmus szerzőségének kérdésére kell kitérnünk. Leglelkiismeretesebb, egyben minuciózus olvasóink nyilvánvalóan ráébredtek már mondanivalónk lényegére, ami ugyan nem teszi szükségessé összes következtetésünk elvetését, de szükségessé teszi azok átértékelését. Aki rátekint a házasságon kívüli születések számát végigkövetni hivatott táblázatunkra, annak rögtön nyilvánvaló lesz, nincs szó arról, hogy – miként Batta közli, és ahogyan eddig mi is hallgatólagosan feltételeztük – Bornemissza János lenne a rigmusok szerzője. Ő ugyanis 1743-ban távozott hivatalából, tehát nem

[195] Ehhez kapcsolódóan kell említést tennünk egy jóval korábbi dokumentumról, ami arra utal, hogy a 17. századra nézve nem bizonyos, hogy érdemes visszavetíteni a közösség és lelkész kapcsolatára a 18. századi képet. Az egyház irattárában fennmaradt az utólagosan I. számú jegyzőkönyvnek (BMREI I. számú jegyzőkönyv.) elnevezett füzet. Tartalma olvashatatlan, csak néhány szó- és betűfoszlány, esetleg mondattöredék értelmezhető, amelyek között dátumokat is találunk az 1690-es évekre vonatkozóan. A jegyzőkönyvbe fűzve fellelhetünk néhány elütő minőségű, a szú által – úgy tűnik – nem kedvelt lapot. Ezek első felére valamelyik, meg nem nevezett berzétei lelkész latin-angol, második felére angol-latin szótárat jegyzett. Ugyanezeken a lapokon mindig némi helyett hagyott „nyelvészünk", amelyekre egy későbbi hivatalbeli utódja papírkímélés céljából feljegyzéseket tett 1716-tól kezdve, tehát a szótár csakis az előtt keletkezhetett. Eszerint a 17. század végének környékén volt olyan berzétei lelkész, akinek kultúrája nem annyira a falusi közösséghez, mégcsak nem is a magyar nyelv irodalmi használata által kijelölt körhöz fűződött, hanem (legalább részben) egy európai léptékű protestáns összetartozáshoz kötődött (talán egy nyugat-európai egyetem-járás folytán). A szótárban egyébiránt – legnagyobb sajnálatunkra – sem a *spurius*, sem a *bastard* szó nem szerepel.

írhatta be az 1744. évi keresztelő adatait az anyakönyvbe. Valóban a matriculába immár másik kézírás vezette be a második rigmust, méghozzá az új lelkészé, Rimaszombati Andrásé.[196] Két különböző ember szerezte volna a verseket? Aligha, hiszen a rigmusok tartalma, a velük képviselt szándék, a formai jegyek, a szerkezet, a megszólalás oka, a stílus egyező, tehát legalább valamiféle kooperációra mindenképpen szükség volt a két szerző között. Sokkal inkább arról van szó, hogy egy valaki szerezte ezeket, de nem Bornemissza János vagy Rimaszombati András az, hanem valaki más. Azt bátorkodom mondani, hogy ez a valaki a nép, úgy értem: „a nép költ",[197] a kooperáció közöttük történt. A lelkészeknek ez az elgondolás csupán lejegyzői szerepet biztosít, a szövegeket pedig a falusi közösség egyetemleges alkotásának tekinthetjük, a közösség a beszélő. Így értelemszerűen a két textusban a szintúgy közös vélekedés nyer testet, a 18. századi falusi közvélemény és az azt céljainak eléréséhez eszközként felhasználó kollektív ellenőrzés működéséről van szó a gúnyolókban, és ennek immár közvetlen megfigyelésére nyílik egyedülálló alkalmunk.

A következő kérdésünk arra vonatkozik, hogy miként kerülhetett az anyakönyv lapjaira a berzétei közösség alkotása. Esetünk különlegessége ugyanis ez, nem pedig a versek tárgya, hiszen korántsem egyedülálló akár a kifejezetten illegitim származást, illetve ilyen szülést vagy nemzést gúnyoló népi alkotások fellelhetősége, sőt van olyan gúnyoló is, amelynek 18. századi létezésére is következtethetünk egy tanúvallomásban található párhuzamos képből.[198] Mi három lehetőséget látunk a matriculába kerülés megvalósulásának módjára. Először is logikailag megengedhető, hogy a lejegyzők erős, népi kultúra, különösen pedig folklór iránti érdeklődéséből eredően történt a lejegyzés. Ha ezt a lehetőséget fogadnánk el, akkor nemcsak azt hagynánk figyelmen kívül, hogy hasonló esetekre nem leltünk, hanem már eleve a kortévesztés vétségét is el-

---

196 Ez egyébként Batta berzétei archontológiájából is kiviláglik (BATTA, 1891. 147.).

197 Gyanítom, mindezt verstani szempontból akár könnyedén alá lehet támasztani avagy elvetni, ám járatlanságom miatt nem bocsátkoznék bele eme diszciplína felhasználásába.

198 A 20. század elejéről lásd erre VAJDA, 1988. 76–77.; illetve időmegjelölés nélkül lásd BALÁZS KOVÁCS, 2000. 266–267. – A gúnydalok jelentős része a bűnben szerepet vállalók nevének kiéneklésével járt, de a saját esetünkben szereplő anonim változatra is találunk példát, melyet itt idézünk is: *„Van már kisszék, / Csak lába kék. / Van már gyerek, / Csak apa kék, / Mama is van, / Koma is van, / Apja egy sincs, / Pedig sok van."* – Aligha tévedés ennek a típusú gúnydalnak 18. századi meglétét feltételezni, hiszen éppen ennek megfordítását, mint egy meddő, vagy annak vélt férfi kicsúfolását egy korabeli periratból ismerjük. A Pozsony megyei Ambrus János így vallott 1769-ben házasságtörésének meddőség általi indoklása kapcsán: *„... más emberekkel dologra jártam s azok csúfoltak, hogy nem vagyok ember,* mivel komám nincs és feleségem vagyon *[a kiemelés Tóth István Györgytől], azért akartam próbát tenni a sógorasszonyom-mal."* (TÓTH, 1994. 137.)

követnénk a lelkészeknek egy évszázaddal későbbi attitűdöt tulajdonítva, úgyhogy ezen eshetőségről lemondanánk. A második lehetőség a lelkész kényszerítése, a harmadik pedig a lelkész egyetértése esetén áll fenn. Bármelyik is érvényesült, mielőtt tárgyalásukba kezdenénk vegyük észre – amit a jó emlékezőtehetséggel rendelkező olvasó már amúgy is várt – hogy a rigmusok nemcsak a berzétei fattyúpolitika vagy a közösségi kontroll fogalmaiba foglalhatóak, hanem a népi kultúra részeként is tekinthetünk rájuk.

Az utóbbi eshetőséget, vagyis a lelkész egyetértését dolgozatunkkal tudjuk alátámasztani. A prédikátortól akkor várhatjuk, hogy a népi kultúra vizsgált elemét, a fattyúkat nemzőket elítélő gúnyoló bejegyzésével egyetértsen, ha az alkotóval egylényegű, tehát ő maga is a szerzőnek, vagyis a közösségnek része. Mi a berzétei lelkészeknek ezt a jellemzőjét éppen a 18. századra véltük kimutatni a nyelvhasználatukon és hivatali gyakorlatukon keresztül, valamint a házasságon kívüli születések esetén felmerülő felelősségi viszonyok prédikátori megítélésének a falusi erkölcsi rend megtartásának érdekeivel való összecsengésén át. Úgy láttuk eszerint, hogy a kor berzétei lelkészeinek az a törekvése, hogy a berzétei rendértelmezés megőrzését előmozdítsák. A közösség fattyúkról alkotott rímes vélekedése (azaz az amúgy sem önmagáért való népi kultúra) pedig ezt szolgálta, ezért rögzítése a lelkipásztor számára értéket jelenthetett.

A lelkész kényszerítése mellett is szólnak érvek, de a kényszernek csak közvetett megismerésére látunk esélyt, hiszen aligha fogunk utalást találni a lelkész asztala felett álló, nyitott bicskás berzéteiekről, akik addig nem mennek dolgukra, amíg be nem íratik közös rímfaragásuk eredménye az anyakönyvbe. Ehelyett azt kell megmutatnunk, hogy van olyan érdek, szándék, akarat, amely a prédikátorra hat, vagy esetleg ő hivatott képviselni, és éppen az ominózus sorok bejegyzésének véghezvitele ellen szól. Ha a rigmusokat a fattyúszülések erkölcsi elítéléseként fogjuk fel, akkor azt mondhatjuk, hogy – legalábbis Bába Molnár Andrásnén kívül – nem volt ilyen erő. Ha azonban a népi kultúrát reprezentáló alkotásként, akkor igenis van bejegyzése ellen szóló akarat: a protestantizmus tradíciója, ennek morális elképzelései, a népi kultúra megszelídítésének szándéka. Az erre irányuló erőfeszítéseket rigmusaink két ponton akadályozták: szabados tartalmukon és nyelvhasználatukon keresztül (elsősorban a természeti képekben), valamint és főként a gúny eszközének egész szöveget átható jelenléte által. Ezen okok miatt lett volna oka a berzétei lelki tanítónak a bejegyzéstől való eltekintésre, sőt a gúnyoló elhangzásának (ne legyen kétségünk ugyanis afelől, hogy a versek alkalmazásának elsődleges terepe a szóbeliség volt a falu nyílvánossága előtt) megakadályozására kellett volna, hogy sarkallja. De megvolt-e a megzabolázást célzó akarat a 18. századi Berzétén? A magyarországi katolikus és protestáns reformátorok több hullámának tervei, szabályozásai

ismertek számos forrásból és több felekezetre, bár általában nem egyetlen egyházközségre nézve.[199] Forrásként szóba jöhetnének a valamilyen mértékben minden parókián fennmaradt presbitériumi jegyzőkönyvek, amelyeknek voltaképpen teljes anyaga is felfogható a szándék hozadékaként – igaz, a presbitériumi bíráskodás legalább annyira a közösség rendjének őrzésére is szolgált, így a jegyzőkönyvek elemzése nehezen képzelhető el a két hatás interakciójának feltételezése és figyelembe vétele nélkül. Ennek azonban csak berzétei végigvezetése is külön tanulmányt igényelne, ezért eltekintünk tőle. Számunkra az is elegendő, ha bármilyen kicsiny területen is bármilyen kicsiny hatását ki tudjuk mutatni az említett szándéknak, ezért a berzétei egyház tánccal kapcsolatos állásfoglalásaira térnék ki röviden, ami azért is jó példa, mert a paraszti erkölcsnek önmagában nem volt miért elutasítania a táncot, annak elítélése tehát tisztán a kálvinista lelkészek akarata lehetett, egészen az ő számlájukra írandó, vagy hatásuknak tudható be.

Az 1716. év májusában három berzétei és egy Berzétén szolgáló szalóci férfit penitenciatartásra kötelezték táncolásuk okán. Még ugyanezen évben, augusztusban Máthé Istvánnak és nejének kiközösítés terhe mellett megtiltották, hogy a hegedűsöknek és táncosoknak szállást adjon.[200] 1735-ben a rudnai leányegyház új szabályzatának IX. pontja külön szólt a táncosokra kirovandó büntetésről, akiknek vasárnapi kalodába zárást és közelebbről meg nem határozott számú megcsapatást írt elő.[201] 1737-ben a korábban az alfabetizáció kapcsán már ismertetett eset történik: a berzétei férfiakat immár 50, a leányokat 40 botütéssel fenyegették meg. A reverzálist 22 táncolás bűnébe esett berzétei leány, asszony és férfi írta alá.[202] Csak a 18. század első felében tehát egyre-másra születtek a táncot tiltó határozatok, a falusiak viszont táncoltak tovább. A tendencia időben előre haladva egyrészt a büntetések súlyosbodása, másrészt ennek ellenére a táncolók számának növekedése felé mutat. Mindez pedig alighanem így folytatódik[203] mindaddig, amíg a 20. században vélhetően meg nem jelenik a néptánckutató Berzétén, és még mindig találkozik a berzéteiek táncával. Berzétét nem lehetett megtisztítani a szabados testmozgástól. A népi kultúra purifikálásának elképzelése tehát létezett a 18. századi berzétei egyházban, vélhetőleg a lelkészek személyén keresztül képviselve, azaz a rigmus anyakönyvbe jegyzésénél számolnunk kell a kényszerítés motívumával is.

---

199 Lásd pl. MÉSZÁROS, 1995. 35–40. számos idézetét.

200 BMREI I. számú jegyzőkönyv.

201 BMREI Vegyes iratok.

202 BMREI II. számú jegyzőkönyv. Reverzálisok.

203 A vályi presbitériumi jegyzőkönyvéből ismerünk 1834. évi tilalmat is a táncolásról. – B. KOVÁCS, 2003. 102.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy valószínűleg a harapófogóba került lelkészeknek egyfajta egyetértésre kényszerítése következtében kerülhetett be az anyakönyvbe a két gúnyoló. Berzétén voltak pozíciói a népi kultúra ellenfeleinek és a népi kultúrájukat, ezzel hagyományos rendjüket megtartani akaróknak is. A vallási és a közösségi ideológia metszéspontjában a prédikátort találjuk oly módon, hogy ő a svájci reformáció ideológiájának egyedüli letéteményesei voltak falunkban, ám a falusi közösségnek csak egyetlen tagja volt a többi közül. Nem véletlen tehát, hogy minden általunk feltárt esetben végső soron a közösség akarata érvényesült. Mindez nem jelenti az oly sokat emlegetett közösség tökéletes egységességét, hiszen munkánk mindvégig mozgásokról, változásokról és konfliktusokról szólt, de a 18. századi „események" interpretációjában – noha semmi más forrással nem dolgoztunk, csak olyannal, ami a prédikátorok tollából származott – egyetlen egyszer sem szóltunk olyan mozgásról, változásról és konfliktusról, amiben a lelkészek kezdeményező vagy akár csak aktív szerepet játszottak volna. A módosításokról a közösség döntött saját érdekeit szem előtt tartva, a konfliktusok a közösségen belül zajlottak. A 19. századra a lelkészek feloldották a vallási tételek és a paraszti erkölcs tételei közötti személyüket fenyegető ellentétet oly módon, hogy távoztak utóbbi fenntartói közül, kiléptek a közösségből, így a népi kultúrának már a megzabolázás szándékával sem kellett megküzdenie. A század végének prédikátorai pedig már az antropológus érdeklődésével tekintettek egzotikus telekszomszédjaikra: többé nem megváltoztatni akarták azok kultúráját, hanem megismerni.

Arra, hogy mi volt az oka a sikertelenségnek a népi kultúra messzemenő purifikálásában, azt válaszoljuk tehát, hogy a nép fölénye.[204] A nép fölényének okára azonban a dolgozatunkban alkalmazott módszerekkel és kérdésfeltevésekkel nem találhatunk rá, igaz erre nem is tettünk ígéretet, ezért csak egy már emlegetett lehetőséget említenénk meg: az erkölcsök feletti uralom megszerzésében érdekelt hatalmak a 18. században távolmaradtak Berzététől, illetőleg ilyenként egyedül a közösség elvileg nem, gyakorlatilag azonban a községi magistratusban és a presbitériumban is intézményesült hatalmi ambíciója maradt. Az „átlagberzétei" könnyen leélhette úgy is életét, hogy az állam és a katolikus egyház képviselőjével, tehát az erkölcsök feletti uralmat megszerezni kívánó, legerősebbnek tűnő hatalmakkal sose találkozott. A rend és kultúrájuk mibenlétének meghatározását továbbra is a berzéteiknek kellett/lehetett folyton újratermelniük, az „átlagberzéteinek" cselekedeteivel a valóságban való-

[204] Érdekes párhuzam vagy előzmény lehet a reformáció megjelenésének időszaka is, amikor a vallás megválasztásában a paraszti társadalomnak valamiféle hasonló szabadsága érvényesült a földesúrral szemben (lásd PÉTER, 2001. 18–19.).

színűleg csak elsősorban, a dolgozatunkban alkalmazott interpretációban viszont kizárólag „átlagberzéteiek" előtt kellett felelnie. Nem lehet, hogy ez az „Európák" közötti különbségből is valamit megmagyarázna? Másként, matematikusabban fogalmazva: lehet, hogy nyugat úgy aránylik a kelethez, mint integrált társadalom az integrálatlanhoz (pontosabban az integráció egy más típusához)?

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

Rövidítések

BMREI	Berzétei Magyar Református Egyház Irattára, Berzéte (Szlovákia)
MTSz	Magyar Történeti Szövegtár
NMEA	Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, Budapest
UNSzJKE CsKK	Az Utolsó Napok Szentjeinek Jézus Krisztus Egyháza. Családtörténeti Kutatóközpont, Budapest

Források és szakirodalom

ÁJUS–HENYE

1992 ÁJUS Ferenc–HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon 1880-1910). In: *Történeti Demográfiai Füzetek,* (1992) 10. sz. 61–143.

ANDORKA

2001a ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági „egyke" történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alapján. In: Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2001. 58–100.

2001b Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18-19. századi magyarországi falvakban. In: Uő.: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok.* Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, 2001. 249–279.

APOR

1987 APOR Péter: *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736)*. Szerk.: TÓTH Gyula. Budapest, Szépirodalmi, 1987. (*Olcsó könyvtár*)

ARANY

1975 ARANY János: Bolond Istók. In: *Arany János válogatott művei. I. Költemények, fordítások*. Szerk.: KERESZTÚRY Dezső – KERESZTÚRY Mária. Budapest, Szépirodalmi, 1975. 716–798. (*Magyar remekírók*)

BALASSI

1961 BALASSI Bálint: *Összes versei és Szép magyar komédiája*. Szerk.: ECKHARDT Sándor. Budapest, Magyar Helikon, 1961.

BALÁZS KOVÁCS

1980 BALÁZS KOVÁCS Sándor: „Nem viselem a remöte életöt." Egy sárközi református presbiteriumi jegyzőkönyv feljegyzéseiből. In: *Dunatáj*, 3. (1980) 1. sz. 37–48.

1994 BALÁZS KOVÁCS Sándor: A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. In: *Dunatáj*, 17. (1994) 2–3. sz. 65–74.

1996 BALÁZS KOVÁCS Sándor: Protestáns etika – paraszti erkölcs. In: *Wosinsky Mór Múzeum évkönyve. XIX*. Szerk.: GAÁL Attila. Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum, 1996. 299–316.

2000 BALÁZS KOVÁCS Sándor: A megesett lányok és a házasságon kívül született gyermekek helyzete a Sárközben. In: *Wosinsky Mór Múzeum évkönyve. XXII*. Szerk.: GAÁL Attila. Szekszárd, Wosinsky Mór Múzeum, 2000. 253–276.

BATTA

1891 BATTA György: *A berzétei (Kőrös, Rudna, Jólész és Rozsnyóval) egyesült ev. ref. egyház története*. Rozsnyó, Kovács Mihály, 1891.

BÉL

1984 BÉL Mátyás: Értekezés a magyarok öltözetéről és szokásairól. In: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Szerk. és ford.: WELLMANN Imre. Budapest, Gondolat, 1984. 447–478. (*Történetírók tára*)

Bél

1989 Bél Mátyás: *Veszprém vármegye leírása.* Szerk.: Kredics László. Ford.: Takáts Endre. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1989. (*Veszprém Megyei Levéltár kiadványai*, 6.)

1992 Bél Mátyás: *Gömör vármegye leírása (1749).* Ford.: Tóth Péter. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 1992. (*Gömör néprajza*, 35.)

Benda K.

1978 Benda Kálmán: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In: Uő.: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből.* Budapest, Gondolat, 1978. 287–308.

Benda Gy.

2001 Benda Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: *A Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve.* Szerk.: Faragó Tamás–Őri Péter. Budapest, KSH Népességtudományi Kutatóintézete, 2001. 223–246.

2002 Patrónusok vagy komák – a keresztszülői kapcsolathálók Keszthelyen 1740-1849. In: *Tabula*, 5. (2002) 1. sz. 3–31.

[2002] *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740-1849.* (Kézirat – PhD disszertáció.) Budapest, ELTE BTK Történeti Könyvtár, [2002].

Benkő

1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Szerk.: Benkő Loránd. 3. köt. Budapest, Akadémiai, 1976.

Bey

2001 Bey, Hakim: Káosz: az ontologikus anarchizmus szórólapjai. Részlet az I. A. Z. (I.deiglenes A.utonóm Z.óna) című könyvből. Ford.: Molnár Dániel. In: *Az Irodalom Visszavág.* Új folyam. (2001) 1. sz. 82–87.

Bolgár

2002 Bolgár Dániel: *Egy „ismeretlen" település múltjából, avagy Berzéte történetének főbb csomópontjai.* (Kézirat). 2002.

Borovszky

é. n. *Magyarország vármegyéi és városai. (Magyarország monográfiája.) A magyar korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Gömör-Kishont vármegye.* Szerk.: Borovszky Samu. Budapest, Apollo Irodalmi Társaság, é. n.

Böszörményi

1998 Böszörményi Ede: Házasságon kívüli születések Magyarországon. Történelmi vázlat. In: Uő.: *Az igazságot szeretetben. Írások az egyház múltjából és jelenéből. Válogatás dr. Böszörményi Ede írásaiból, tanulmányaiból.* Debrecen, Magyarországi Református Egyház Doktorai Kollégiumának Egyháztörténeti Szekciója, 1998. 163–188. (*Magyar református egyháztörténeti dolgozatok*, 2.)

Burke

1991 Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Ford.: Bérczes Tibor. Budapest, Századvég – Hajnal István Kör, 1991. (*Metamorphosis historiae*)

2002 Burke, Peter: A nyelv társadalomtörténete. Ford.: Kisantal Tamás. In: *Aetas.* 17. (2002) 4. sz. 108–131.

Cerutti–Cavallo

2003 Cerutti, Simona–Cavallo, Sandra: A női becsület és a gyereknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és a XVIII. század között. Ford.: Kunkli Enikő. In: *Helikon.* 49. (2003) 3. 210–241.

Csáky

1988 Csáky Károly *Az emberélet fordulói az egyházi anyakönyvek tükrében.* (Kézirat). Budapest, NMEA Kéziratgyűjtemény, 1988.

Deáky

1996 Deáky Zita: *A bába a magyarországi népi társadalomban. 18. század vége–20. század közepe.* Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 1999. (*Centrál-Európa alapítványi könyvek*, 4.)

Dienes D.

2001 *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 16.–17. század.* Szerk.: Dienes Dénes. Budapest, Osiris, 2001. (*Milleniumi magyar történelem: Források*)

Dienes E.

2002 Dienes Erzsébet: A református egyház irányító szerepe az egyháztagok mindennapi életében. (Kunhegyes jegyzőkönyvi és anyakönyvi bejegyzéseinek néhány tanulsága a 18-19. századból). In: *Egyháztörténeti Szemle.* 3. (2002). 2. sz. 45–52.

Erőss–Halász

2002 Erőss Mónika–Halász Péter: A leányság, a házasélet és a terhesség. In: Halász Péter: *Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához.* Budapest, Európai Folklór Intézet, 2002. 335–346. (*Örökség*)

Faragó

1989 Faragó Tamás: A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In: *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26–28.* Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989. 427–449. (*Rendi társadalom – polgári társadalom,* 2.)

2003 Faragó Tamás: Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk.: K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 446–474.

Fejős

2003 Fejős Zoltán: Az etnográfiai jelen, mint időszemléleti probléma. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Szerk.: K. Horváth Zsolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 65–74.

Fényes

1851 Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta betűrendben körülményesen leíratik.* 1. köt. Pest, Kozma Vazul, 1851.

GINZBURG

1991 GINZBURG, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe.* Ford.: GALAMB György János–BARNA Imre. Budapest, Európa, 1991. (*Mérleg*)

2003 GINZBURG, Carlo: Bizonyítékok és lehetőségek. Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése* című művének margójára. Ford.: JÁSZBERÉNYI-KAMRÁS Orsolya. In: *Helikon.* 49. (2003) 3. 188–209.

HAYAMI

1980 HAYAMI, Akira: Illegitimacy in Japan. In: *Bastardy and its Comparative History. Studies in History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan.* Ed.: Peter LASLETT–Karla OOSTERVEEN–Richard M. SMITH. London, Edward Arnold, 1980. 397–402. (*Studies in Social and Demographic History*)

HUNFALVY

1867 *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók XII-ik, Rimaszombaton 1867-ben tartott nagygyűlése tagjainak emlékül.* Szerk.: HUNFALVY János. Pest, Emich Gusztáv, 1867.

ILA

1937 ILA Bálint: Gömör megye iskolázási viszonyai az 1770/76. években. In: *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937. 266–281.

1944 ILA Bálint: *Gömör megye.* 2. köt. Magyarság és nemzetiség. Budapest, MTA, 1944. (*Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből*, I. sor. 3.)

1976 ILA Bálint: *Gömör megye. A települések története 1773-ig.* 1. köt. Budapest, Akadémiai, 1976.

ILLYÉS

1941 ILLYÉS Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban).* Debrecen, Debrecen sz. kir. város – Tiszántúli Református Egyházkerület, 1941.

IMHOF

1992 IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Ford.: GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta. Budapest, Akadémiai, 1992. (*Hermész könyvek*)

JÁROLI

1989 JÁROLI József: Az anyakönyv mint a nem nominális és nominális vizsgálatok forrása. In: *Kutatás – módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 26-28.* Szerk.: ERDMANN Gyula. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1989. 466–475. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 2.)

JÁVOR

1971 JÁVOR Katalin Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának* [sic!] *évkönyve.* V-VI. Szerk.: DIÓSZEGI Vilmos–KÓSA László. Budapest, Akadémiai, 1971. 71–103.

JUHÁSZ

1943 JUHÁSZ Géza: *Népi írók.* Budapest, Magyar Élet, 1943.

JUHÁSZ, L.

2002 L. JUHÁSZ Ilona: *Rudna I. Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században.* Komárom – Dunaszerdahely, Fórum Társadalomtudományi Intézet Etnológiai Központ – Lilium Aurum, 2002. (*Lokális és regionális monográfiák*, 2.)

KAMARÁS

1998 KAMARÁS Ferenc: Házasságon kívüli születések. In: *Házasságon kívüli szülések.* Szerk.: S. MOLNÁR Edit–PONGRÁCZ Tiborné–KAMARÁS Ferenc–HABLICSEK László. Budapest, KSH Népességtudományi Kutató Intézet, 1998. 9–44. (*KSH Népességtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései*, 61.)

KEMÉNYFI

2002 KEMÉNYFI Róbert: *A gömöri etnikai térmozaik. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása különös tekintettel a szlovák-magyar etnikai határ futására.* Komárom – Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központ – Lilium Aurum, 2002. (*Interethnica*, 3.)

KISS

1999 *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára.* Szerk.: KISS Gábor. Budapest, Tinta, 1999.

KOLLERFFY–JEKKELFALUSSY

1882 *A Magyar korona országainak helységnévtára.* Szerk.: KOLLERFFY Mihály–JEKKELFALUSSY József. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, 1882.

KÓSA

1993 KÓSA László: Református lelkészek Gyulán a XVIII. században. In: *Alföldi Társadalom.* (1993) 4. sz. 17–25.

1994 KÓSA László: *A gyulai református egyház története.* Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994. (*Gyulai füzetek*, 7.)

1996 KÓSA László: Kereszténység és magyar népi kultúra. In: *Protestáns Szemle.* 58. (1996) 4. sz. 299–308.

KOVÁCS, B.

2003 B. KOVÁCS István: Erkölcs és fegyelmezés a vályi egyházban a jobbágyfelszabadítás előtt. In: *Gömörológia. Írások a történelmi Gömör és Kishont vármegye múltjáról és jelenéről.* Pozsony, Madách-Posonium, 2003. 97–108.

KRÁSZ

1996 KRÁSZ Lilla: Hogyan válik egy veszélyes dráma humánussá? (Bábaképzés [sic!] története a XVIII. században). In: *Sic Itur ad Astra.* 8. (1996) 1–3. sz. 49–82.

2003 KRÁSZ Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2003. (*Doktori mestermunkák*)

KÚR

1993 KÚR Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye.* Pozsony, Kalligram, 1993. (*Csallóközi Kiskönyvtár*)

2000 KÚR Géza: *Küzdelmeink. (Három református egyház története).* Szerk.: KONCSOL László. Pozsony, Kalligram, 1993. (*Csallóközi kiskönyvtár*)

LABANCZ

1993 LABANCZ István: *Berzéte 750 éve. 1243–1993.* Berzéte, Berzéte Község Önkormányzata, 1993.

LABOV

1975 LABOV, William: A nyelvi változás mechanizmusáról. In: *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások.* Szerk.: PAP Mária–SZÉPE György. Ford.: PAP Mária. Budapest, Gondolat, 1975. 255–285.

LASLETT

1980 LASLETT, Peter: Intoduction: comparing illegitimacy over time and between cultures. In: *Bastardy and its Comparative History. Studies in History of Illegitimacy and Marital Nonconformism in Britain, France, Germany, Sweden, North America, Jamaica and Japan.* Ed.: Peter LASLETT–Karla OOSTERVEEN–Richard M. SMITH. London, Edward Arnold, 1980. 1–68. (*Studies in Social and Demographic History*)

LŐRINCZY, B.

1988 *Új magyar tájszótár.* Szerk.: B. LŐRINCZY Éva. 2. köt. Budapest, Akadémiai, 1988.

1992 *Új magyar tájszótár.* Szerk.: B. LŐRINCZY Éva. 3. köt. Budapest, Akadémiai, 1992.

MAKLÁRI PAP

1855 MAKLÁRI PAP Lajos: *Bibliai egyezményes szótár, a Szentirat igéinek föllelésére és magyarázatára vezérlő segédkönyv.* Szerk.: SZÉKÁCS József–TÖRÖK Pál. Pest, Heckenast Gusztáv, 1855.

1867 MAKLÁRI PAP Lajos: *Konfirmácziói káté vagy az urasztalához első ízben járulandó növendékek vallástétele. Református katekheták használatára.* Rozsnyó, Kovács Mihály, 1867.

1874[2] MAKLÁRI PAP Lajos: *Bibliai egyezményes szótár, a Szentirat igéinek föllelésére és magyarázatára vezérlő segédkönyv.* Szerk.: SZÉKÁCS József–TÖRÖK Pál. Budapest, Franklin Társulat, 1874.

é. n. MAKLÁRI PAP Lajos: *[A berzétei református egyház története].* (Kézirat.), BMREI XII. jegyzőkönyv. Berzéte, é. n.

MALINOWSKI

1966 MALINOWSKI, Bronislaw: Parenthood – The Basis of Social Structure. In: *The Unwed Mother.* Ed.: Robert W. ROBERTS. New York – London, Harper & Row, 1966. 25–41. (*Readers in Social Problems*)

MÉSZÁROS

1995 MÉSZÁROS István: Népszokásokra vonatkozó adatok a 16. század végéről. In: *Regnum. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok.* 7. (1995) 3–4. sz. 35–40.

MOLNÁR

1994 MOLNÁR Attila: *A „protestáns etika" Magyarországon. A purián erkölcs és hatása.* Debrecen, Ethnica, 1994. (*Societas et ecclesia. A Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület kiadványai*, 2.)

MORVAY

1984 MORVAY Judit: A komaválasztás stratégiái Kolozsnémán, 1750-1870. In: *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én tartott tudományos ülésszak előadásai.* Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, 1984. 281–292. (*Antropológiai írások*, 8–10.)

NÁDAS

1986 NÁDAS Péter: *Emlékiratok könyve.* Budapest, Szépirodalmi, 1986.

NAGY L.

1828 NAGY, Ludovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum.* 1. tom. Buda, Landerer, 1828.

NAGY I.

1863 NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* 10. köt. Pest, Ráth Mór, 1863.

NAGY O.

1989 NAGY Olga: *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák.* Budapest, Gondolat, 1989.

1994 NAGY Olga: *Népi változatok szerelemre és házasságra. Essé.* Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 1994.

NAGY, O.–RUZSICZKY

1991[5] *Magyar szinonimaszótár.* Szerk.: O. NAGY Gábor–RUZSICZKY Éva. Budapest, Akadémiai, 1991.

N. N.

1920 *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum.* Szerk.: N. N. Budapest, a magyar békeküldöttség, 1920.

N. N. [KORNIS?]

1988 N. N. [KORNIS Gáspár?]: *Rákóczi-eposz.* Szerk.: SZIGETI Csaba. Budapest, Európa, 1988.

ORTUTAY

1980 *Magyar néprajzi lexikon.* 3. köt. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1980.

1981 *Magyar néprajzi lexikon.* 4. köt. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1981.

1982 *Magyar néprajzi lexikon.* 5. köt. Szerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1982.

PÁPAI PÁRIZ

1767 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungaro-Latino-Germanicum.* Reprint (1995). Budapest, Universitas, 1767.

PÉTER

2001 PÉTER Katalin: The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation. In: *Frontiers of Faith. Religious Exchanges and the Constitution of Religious Identities. 1400-1750.* Ed.: ANDOR Eszter–TÓTH István György. Budapest, Central European University–European Science Foundation, 2001. 9–19.

PORTER

1991 PORTER, Roy: Introduction. In: *Language, Self and Society. A Social History of Language.* Ed.: Peter BURKE – Roy PORTER. Cambridge, Polity, 1991.

RETTEGI

1970 RETTEGI György: *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784.* Szerk.: JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion, 1970.

SEBŐK

1999 SEBŐK Marcell: Natalie Zemon Davis, a történetmondó. In: Natalie ZEMON DAVIS: *Martin Guerre visszatérése.* Ford.: LAFFERTON Emese–SEBŐK Marcell. Budapest, Osiris, 1999. 119–130. (*Osiris Mikrotörténelem*)

SINKOVICS
1968 *Magyar történeti szöveggyűjtemény. 1526-1790.* II/2. köt. Szerk.: SINKOVICS István. Budapest, Tankönyvkiadó, 1968.

SZABÓ T.
1982 *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* 3. köt. Szerk.: SZABÓ T. Attila. Bukarest, Kriterion, 1982.

SZAMOTA–ZOLNAI
1902–06 *Lexicon vocabuliorum Hungaricorum in diplomatibus obiisque scriptis quae reperiri possunt vetustorum. Magyar oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb okiratokban előforduló magyar szók gyűjteménye.* Szerk.: SZAMOTA István–ZOLNAI Gyula. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1902–1906.

SZÉCHENYI
1993 SZÉCHENYI István: *Gróf Széchenyi István minden írása.* (CD-ROM) Arcanum, 1993.

SZEKERES
2002 SZEKERES András: Pillantás a társadalomtudományok szerszámosládájába. Előszó a konferenciához. In: *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – Társadalomtudományok" konferencia anyagai.* Szerk.: SZEKERES András. Budapest, Atelier – L'Harmattan, 2002. 7–12. (*Atelier füzetek*, 3.)

SZENT-GYÖRGYI
1983 SZENT-GYÖRGYI Albert: Az őrült majom. In: Uő.: *Válogatott tanulmányok.* Ford.: SZABÓ Attila. Budapest, Gondolat, 1983. 237–270.

SZENTI
1985 SZENTI Tibor: *Parasztvallomások. Gazdák emlékezése Vásárhelyről.* Budapest, Gondolat, 1985.

SZINNYEI
1897-1901 *Magyar tájszótár.* 2. köt. Szerk.: SZINNYEI József. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1897–1901.

SZOMBATHY
1909 SZOMBATHY László: *Gömör-Kishonth vármegye népoktatásügyének története.* Debrecen, Hegedűs és Sándor, 1909.

Tárkány Szűcs

1981 Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar népi jogszokások.* Budapest, Gondolat, 1981. (*Társadalomtudományi könyvtár*)

Tolnai

1929 Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története.* Budapest, MTA, 1929. (*A magyar nyelvtudomány kézikönyve*)

Tóth

1994 Tóth István György: „Komám nincs és feleségem vagyon". (Meddőség és fogamzásgátlás a 18. századi magyar parasztságnál). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században.* Szerk.: Zimányi Vera. Budapest, MTA TTI, 1994. 133–143. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 9.)

1996 Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon.* Budapest, MTA TTI, 1996. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, 17.)

2002 Tóth István György: Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon. In: *Acta Papensia.* 2. (2002) 1–2. szám. 31–37.

Tököly

1999 Tököly Gábor: *Ki kicsoda Rozsnyón.* Somorja, Méry Ratio, 1999.

Tüskés

1987 Tüskés Gábor: A protestáns közösségek népi kultúrájának néhány kérdése. In: *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve XIV.* Szerk.: Kósa László. Budapest, Akadémiai, 1987. 215–233.

Újváry

2002 Újváry Zoltán: *Gömöri magyar néphagyományok.* Szerk.: Veress László–Viga Gyula. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 2002.

Vajda

1985 Vajda Mária: A magyar parasztság szerelmi élete. In: *A szerelemről – komolyan. Tanulmányok.* Szerk.: Kamarás István–Varga Csaba. Budapest, Gondolat, 1985. 99–120.

VAJDA

1988 VAJDA Mária: *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemről.* Kecskemét, Erdei Ferenc Művelődési Központ, 1988. (*Forrás könyvek*)

1995 VAJDA Mária: A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermekek helyzete a parasztközösségben. In: *Gyermekvilág a régi magyar falun. Az 1993. október 15-16-án Jászberényben és Szolnokon rendezett konferencia előadásai.* 1. köt. Szerk.: T. BERECZKI Éva. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1995. 187–225. (*A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok közleményei*, 50.)

VÁLYI

1796 VÁLYI András: *Magyar Országnak leírása.* 1. köt. Buda, Királyi Universitas, 1796.

VERES

1984 VERES László: *Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok. (Egy palóc falu, Mátraderecske erkölcsi életének vizsgálata).* Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 1984. (*Folklór és etnográfia*, 15.)

VERSEGHY–FÖLDI–FAZEKAS

1989 VERSEGHY Ferenc–FÖLDI János–FAZEKAS Mihály: *Válogatott művei.* Szerk.: JULOW Viktor–V. GIMES Ágnes–VARGHA Balázs. Budapest, Szépirodalmi, 1989.

WARDHAUGH

1995 WARDHAUGH, Ronald: *Szociolingvisztika.* Szerk.: PLÉH Csaba. Ford.: PAP Mária. Budapest, Osiris – Századvég, 1995. (*Osiris tankönyvek*)

ZEMON DAVIS

1999 ZEMON DAVIS, Natalie: *Martin Guerre visszatérése.* Ford.: LAFFERTON Emese–SEBŐK Marcell. Budapest, Osiris, 1999. (*Osiris mikrotörténelem*)

Internetes irodalom

http://w3.enternet.hu/bkiado/balassi.htm (2002. december. 30.)

http://www.nytud.hu/hhc (2004. január 5.)

GÖMÖR MEGYE ISKOLÁI 1770/76-BAN
VERNÁR
HELPA
POLONKA
ZAVADKA
POHORELLA
TELGÁRT
SUMJÁC
DOBSINA
REDOVA
FELSŐSAJÓ
OLÁHPATAK
MURÁNYHUTA
MURÁNYALJA
MURÁNYLEHOTA
M.ZDIHAVA
BERDÁRKA
HANKOVA
MÁRKUSKA
FEKETEPATAK
A.SAJÓ
NAGY-VESZVERÉS
KIS-
H.HOSSZÚRÉT
FEKETELEHOTA
NAGYSZLABOS
GECEL
KIS-
NAGY
RÓCE
ROCHFALVA
PÉTERH.
HENGKÓ
BETLÉR
ULLEHOTA
OHTINA
RESTÉR
GENGS.
NADABULA
CSUCSOM
PACSA
VIZESRÉT
KOPRÁS
LUBENYIK
MIHÁNY
HRINYÓ
CSETNEK
SEBES
ROZSNYÓ
R.UJFALU
KVÁRALJA
KÁLESZ
GERLICE
TUPCSOK
VOLSVA
GACSALK
POLOM
SZIRK
NAGRÁSZ
ROZSLOSNYA
K.TAPOLCA
BERZÉTE
K.HOSSZÚRÉT
RÁKOS
RÁKÓ
RATKÓ
L.TAPOLCA
MIGLÉSZ
SÜVÉTE
PÁSKAHÁZ
BARADNA
SZÁSZA
PERLASZ
SZALÓC
R.LEHOTA
UNVÁSÁR
GICE
LICE
PELSŐC
KIETTE
DERESK
HORKA
HELLETE
P.ARDÓ
ISPÁNMEZŐ
LEKENYE
SZKÁROS
LÉVÁRT
TIBA
HOSSZÚSZÓ
DERENCSÉNY
BUGYIKFVA
SÁNKFVA
BERETKE
GÖLTÖ
KECSÓ
F.VÁLY
HÁRKÁCS
G.PANYIT a.m.
AGTELEK
SÁJÓGÖMÖR
EBERSZÖG
K.
BALOG
A.
ZSÓR
SZTÁANYA
TRIZS
KÁNÓ
UZAPANYIT
BEJE
TORNALJA
INOLA a.m.
OLDALFVA.
SZUHAFÓ a.m.
RAGÁLY a.m.
FÜGE
HUBÓ
ZÁDORFALVA
a.m.
BARACA
LENKE
ZUBOGY
ZSIP a.m.
KESZI
POSZOBA
GUSZONA
JÁNOSI a.m.
RUNVA a.m.
A.SZUHA
SZUTOR
NÁPRÁGY
KELEMÉR
PÁLFVA
RADNÓT
CAKÓ
BELLÉNY
IVÁNYI
HANVA
SZENTKIRÁLY
GÖMÖRI
ZÁDORHÁZA
ABAFALVA
VÁRGEDE
G.KISFALUD
MÁRTONF. a.m.
LÉNÁRTFVA.
MÁLÉ
KERENGEDE
DOBÖCA
R.SZÉCS a.m.
BÁNRÉVE
PUTNOK
SERKE a.m.
SIMONYI a.m.
VELKENYE
SAJÓPÚSPOKI a.m.
BALOGFVA.
CSOMA
DÉTÉR
DARNYA
HARMAC a.m.
URAJ
SÖREG
GESZTÉTE
SZENTSIMON
AJNÁCSKÓ
VESZTE
HANGONY a.m.
ALMÁGY
DOBFENÉK
OBÁST
EGYH.BAST a.m.
PÉTERFVA.
1 = Kőrös
leányiskola 1794-től
2 = Rudna
R.KATH. G.KATH. EV. REF.
TELJES GIMNÁZIUM
KISGIMÁZIUM
NÉPISKOLA
FILIÁLE
A FORRÁSOKBAN NEM EMLÍTETT KÖZSÉG
AZ ÜRES JEL MAGYAR, A FEKETE TÓT, A VONALKÁZOTT NÉMET TANÍTÁSI NYELVET, A FORRÁSOKBAN NEM EMLÍTETT KÖZSÉGEKBEN PEDIG ANYANYELVET JELENT. AZ ALÁHÚZOTT KÖZSÉGEK ISKOLÁI A VELÜK VONALAKKAL ÖSSZEKÖTÖTT FILIÁK ANYAISKOLÁI, A SZAGGATOTT ALÁHÚZÁS KAT. ANYAISKOLÁK EVANGÉLIKUS, A PONTOZOTT PEDIG REFORMÁTUS FILIÁJÁT JELÖLI. AZ ÉVSZÁM, ILLETVE AZ „ANTE MEMORIAM HUMANAM" RÖVIDÍTÉSE (a.m.) AZ ÁLLANDÓ TANÍTÁS KEZDETÉT JELENTI.